

De Fethullah Gülenbeweging in Nederland

Een rapport opgesteld op verzoek van de Minister voor Wonen, Wijken en Integratie

door

Prof. Martin van Bruinessen

Universiteit Utrecht

september 2010

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding	7
<i>Bestaande literatuur over de beweging</i>	9
<i>Verantwoording: de uitvoering van dit onderzoek</i>	9
<i>Opzet van dit rapport</i>	11
De ontwikkeling van de Gülenbeweging als weerspiegeling van de veranderingen in de Turkse maatschappij	13
<i>Twee religieuze leiders uit het oosten van Turkije, Nursi en Gülen</i>	14
<i>Gülen in Izmir, in de jaren zestig en zeventig</i>	15
<i>De jaren tachtig en negentig: neoliberale transformatie van Turkije en expansie naar Centraal-Azië</i>	16
<i>De beweging bouwt een zakelijk en media-imperium op</i>	18
<i>Dialogo met politici, intellectuelen en geestelijke leiders van andere religies</i>	20
<i>De ‘zachte coup’ van 1997; Gülen vestigt zich in de VS</i>	21
<i>De ‘diepe staat’, de Ergenekonprocessen en de machtsstrijd tussen seculiere en religieuze elites</i>	23
De Gülenbeweging als religieuze beweging	27
<i>‘In’ de wereld maar niet ‘van’ de wereld</i>	27
<i>De aanhang van de beweging en Gülen’s ‘gouden generatie’</i>	30
<i>Turkse Moslim Broeders of Turks-Islamitische Jezuiten?</i>	32
<i>Interne organisatie van de Gülenbeweging</i>	35
De Gülenbeweging in Nederland	39
<i>Ontstaan en ontwikkeling</i>	39
<i>Internaten en huiswerkbegeleiding</i>	44
<i>Dersane / İşkevi</i>	47
<i>Leefregels in internaat en dersane</i>	48
<i>Scholen</i>	49
Integratie of segregatie?	53
<i>Is breken met de beweging mogelijk?</i>	55
<i>Openbaar of geheim?</i>	58
Conclusies	61
Verklarende woordenlijst	65
Geraadpleegde literatuur	67
Samenvatting	73

Voorwoord

Dit rapport is opgesteld ter beantwoording van de vragen van de Minister voor Wonen, Wijken en Integratie aangaande de internaten en instellingen voor huiswerkbegeleiding van de zogenaamde Gülenbeweging. Deze vragen betreffen met name de pedagogisch-didactische aanpak en het klimaat binnen deze instellingen, en de invloed ervan op contacten buiten de eigen (etnische) groep. De rapporteur heeft de vrijheid genomen deze vragen breed te interpreteren en ook andere dan de genoemde instellingen, die (mede) een educatief of karaktervormend doel hebben, in de beschrijving en analyse te betrekken.

Het rapport is gebaseerd op bevindingen in het kader van een breder en nog lopend vergelijkend onderzoek naar een aantal invloedrijke transnationale islamitische organisaties die in West-Europa actief zijn, waaronder de Gülenbeweging. Dit onderzoeksproject, dat door prof. Martin van Bruinessen van de Universiteit Utrecht wordt gecoördineerd en wordt uitgevoerd in samenwerking met FORUM, Instituut voor Multiculturele Vraagstukken, is begin 2009 van start gegaan. Ook het deel van dit onderzoeksproject dat betrekking heeft op de Gülenbeweging, dat door van Bruinessen zelf in samenwerking met Mehmet Şahin wordt uitgevoerd, was al begonnen voordat bekend werd dat de Minister, naar aanleiding van Kamervragen, een onderzoek speciaal naar de internaten en huiswerkbegeleiding van deze beweging wilde doen uitvoeren.

Op 17 december 2009 werd bekend dat de Minister had besloten de aanbestedingsprocedure van dit laatste onderzoek stop te zetten en zich te beraden op vervolgstappen om tot een gedegen onderzoeksrapport te komen. Op 8 maart 2010 werd de aanbestedingsprocedure formeel ingetrokken en FORUM verzocht om een rapportage op grond van het reeds lopende onderzoek van van Bruinessen en Şahin. Dit onderzoek heeft een ruimere vraagstelling dan het door de Minister verlangde – het betreft o.a. ook de interne organisatie van de beweging en de specifiek religieuze praktijken en de methoden van disciplineren of persoonlijkheidsvorming binnen de beweging. Volgens de oorspronkelijke planning zal dit onderzoek niet voor het eind van 2010 zijn afgerond. Op verzoek van het Ministerie is besloten prioriteit te geven aan een rapportage over de bevindingen betreffende de specifieke door de Minister gestelde vragen, en het is deze rapportage die hierbij wordt aangeboden.

Het rapport is opgesteld door Martin van Bruinessen, op basis van eigen interviews en observaties en een omvangrijke hoeveelheid schriftelijke bronnen, en met gebruikmaking van materiaal uit de door Mehmet Şahin opgetekende levensgeschiedenissen van personen die bij de beweging betrokken zijn of geweest zijn. Voor de selectie van het materiaal, de analyse en de conclusies is alleen van Bruinessen verantwoordelijk.

Inleiding

De Fethullah Gülenbeweging is wereldwijd één van de snelst groeiende islamitische bewegingen. Van oorsprong Turks, en de belichaming van een specifiek Turkse vorm van religiositeit gepaard aan Turks nationalisme, is zij actief in meer dan honderd landen. De meest opvallende activiteit van de beweging bestaat in het oprichten van scholen, en er is vaak een nauwe samenhang met Turks ondernemerschap. Beide lijken ten dienste te staan van een missie die tegelijk islamitisch en Turks is. Ook is de beweging in toenemende mate actief in de interreligieuze dialoog en in charitatief werk en noodhulp. De aan de beweging verbonden noodhulporganisatie Kimse Yok Mu (“Is Er Dan Niemand?”) is in enkele jaren tijd uitgegroeid tot één van de grootste islamitische internationale hulporganisaties, en heeft onder andere op grote schaal hulp geboden bij de recente overstromingsramp in Pakistan.

Deze beweging wekt niet alleen in Nederland maar in veel landen waar zij actief is, vooral ook in Turkije zelf, niet alleen bewondering om haar overduidelijke successen maar ook achterdocht wegens haar ondoorzichtige en gesloten karakter, de enorme financiële middelen waarover zij lijkt te beschikken, en de onduidelijkheid van haar bedoelingen.¹ Het feit dat sommige woordvoerders van met de beweging gelieerde instellingen verklaren, dat er geen sprake is van een georganiseerde beweging maar van spontane en ongecoördineerde activiteiten van mensen die zich laten inspireren door de ideeën van Fethullah Gülen, heeft de indruk versterkt dat er iets verborgen wordt. Tegenstanders van de beweging beschuldigen haar van een dubbele agenda en het ophouden van een moderne seculiere façade waarachter een strategie schuilgaat om een conservatieve, ‘ultra-orthodoxe’ of ‘fundamentalistische’ islam aan de samenleving op te leggen.

De Gülenbeweging is een religieuze beweging, maar vrijwel al haar publieke activiteiten zijn seculier. Zij doet in de publieke ruimte niet aan de verbreiding van religieuze ideeën en propageert geen opzichtige symbolen van islamitische identiteit; godsdienstonderwijs, religieuze devotie en zelfdisciplineren vinden voornamelijk in het privédomin plaats. Dat onderscheidt haar van de meeste andere islamitische stromingen, en het maakt dat zij zich gemakkelijker in een seculiere maatschappij kan inpassen. De Gülenbeweging heeft geen eigen moskeeën, zoals de belangrijkste andere Turkse conservatief-religieuze beweging, Milli Görüş, die wel heeft. Zij organiseert geen korancursussen of ander geformaliseerd godsdienstonderwijs. De scholen die zij opricht hebben geen duidelijk islamitisch karakter maar bieden een seculier curriculum. De meeste door de beweging uitgegeven media hebben al evenmin een duidelijk islamitisch karakter en reflecteren een breed scala aan opinies. Aan de debatfora en andere publieke bijeenkomsten die de beweging organiseert, nemen personen

¹ Zie bv. “Türkischer Schulgründer mit gefährlicher Ideologie”, in het partijorgaan van de CSU, *Bayernkurier*, 61 No. 13, 3 april 2010; “The Turkish Imam and His Global Educational Mission”, *Time*, 26 april 2010 (<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1969290-1,00.html>); “Objectives of Charter Schools with Turkish Ties Questioned”, *USA Today*, 17-08-2010 (http://www.usatoday.com/news/education/2010-08-17-turkishfinal17_CV_N.htm).

van zeer uiteenlopende achtergronden deel; opvallend is doorgaans de aanwezigheid van veel vrouwen zonder hoofddoek naast modieuze bedekte. De begrippen ‘tolerantie’ en ‘dialog’ komen veelvuldig voor in de toespraken van Gülen en worden door aanhangers van de beweging als typerend voor de eigen levenshouding beschouwd. De verschillende instellingen van de beweging spannen zich in, vaak met succes, om nauw samen te werken met personen en organisaties die een geheel andere achtergrond hebben, moslims zowel als niet-moslims.

Intern vertoont de beweging een minder open gezicht. De omarming van termen als ‘tolerantie’ en ‘dialog’ betekent niet dat men bereid is de eigen religieuze overtuigingen ter discussie te stellen. In scholierenpensions en studentenhuizen wordt de jonge generatie gestimuleerd en geholpen met de studie maar staat tevens onder sterke sociale controle; ze blijft afgeschermd van frivol amusement en gevaarlijke ideeën uit de buitenwereld, en besteedt veel tijd aan de bestudering van de werken van Gülen en aan religieuze oefeningen. De hier getrainde kaderleden van de beweging blijken vaak zeer goede studieresultaten te hebben, gemakkelijk hun plaats in de samenleving te vinden, en loyaal te blijven aan de beweging, wat zich uit in de bereidheid eigen belangen ondergeschikt te maken aan die van de beweging.

In de huidige machtsstrijd in Turkije tussen de ‘pro-islamitische’ regeringspartij AKP en een deel van het oude seculiere establishment (facties binnen leger en veiligheidsdiensten en diverse ministeries) wordt de Gülenbeweging vaak genoemd als één van de belangrijke actoren. Twee van de officieren van justitie die de strafprocessen tegen het criminele netwerk Ergenekon (o.a. verantwoordelijk voor een reeks moorden en pogingen tot moord, bomaanslagen en een poging tot staatsgreep) hebben geïnitieerd, zouden Gülen-aanhangers zijn. Binnen het politieapparaat zou de Gülenbeweging een sterke machtspositie hebben opgebouwd, en zelfs in het leger zouden aanhangers van Gülen zijn doorgedrongen.² De aan de beweging gelieerde krant *Zaman*, het dagblad met de grootste oplage in Turkije, is een belangrijke steunpilaar van de regering en bericht uitvoerig over de Ergenekon-processen. De machtsstrijd tussen de regering en haar tegenstanders heeft geleid tot een tweedeling in de maatschappij, waarin beide zijden overtuigd zijn van een samenzwering aan de andere kant. Een deel van de seculier georiënteerde liberale en linkse democraten steunt uit pragmatische overwegingen de AKP en ziet ook de Gülenbeweging als een maatschappelijke kracht die bijdraagt aan de doorbreking van het machtsmonopolie van de oude kemalistische elite en daarmee aan de democratisering van het land. Tegenstanders – waaronder een belangrijk deel van de Koerden en alevieten – vrezen dat de Gülenbeweging ernaar streeft de macht over te nemen. Omdat de verhoudingen in Turkije onvermijdelijk gevolgen hebben voor de verhoudingen binnen de Turkse gemeenschap in Nederland zal ook daar kort aandacht worden besteed in dit rapport.

² Over de ‘infiltratie’ van Gülenaanhangers in politie, leger en rechterlijke macht is in de Turkse en buitenlandse pers veel geschreven en gespeculeerd. De meest gezaghebbende en geloofwaardige observaties hierover vindt men in het hierna te bespreken boek van de Turkse politiechef Hanefi Avcı, *Haliç'te yaşayan Simonlar: dün devlet, bugün cemaat*, Ankara: Angora, 2010.

Bestaande literatuur over de beweging

Er bestaat een inmiddels zeer uitgebreide verzameling literatuur over Fethullah Gülen en de naar hem genoemde beweging. (De literatuurlijst aan het eind van dit rapport bevat slechts een fractie van deze boeken en artikelen.) Verreweg het grootste deel van deze literatuur betreft de publieke activiteiten van de beweging of de gepubliceerde ideeën van Gülen. Een aanzienlijk percentage van de publicaties, inclusief die met wetenschappelijke pretentie, is bovendien door sympathisanten van de beweging geschreven of anderszins op initiatief van de beweging tot stand gekomen (zoals het overigens nuttige boek van Yavuz en Esposito). De beweging organiseert regelmatig aan de ideeën van Gülen gewijde conferenties aan gerenommeerde universiteiten, waarvoor ze zelf op eigen kosten alle sprekers uitnodigt – een methode die doet denken aan die van de farmaceutische en sigarettenindustrie. Een minder omvangrijk deel van de literatuur, vooral in het Turks, is polemisch van aard en geschreven door verklaarde tegenstanders van de beweging (zoals de Turkse journalisten Hikmet Çetinkaya en Soner Yalçın en enkele aan Amerikaanse neoliberale denktanks verbonden auteurs zoals Michael Rubin en Soner Cagaptay). Er zijn relatief weinig onafhankelijke kritische studies die ook serieuze inzichten bieden in de interne organisatie, de gezagsverhoudingen en de technieken van persoonlijkheidsvorming binnen de beweging. Berna Turam, Elizabeth Özdalga, Bekim Agai en Hakan Yavuz zijn de auteurs van de belangrijkste academische studies over de beweging, en de boeken van de journalisten Oral Çalışlar en Faik Bulut steken ver boven die van hun collega's uit door het onafhankelijke onderzoek dat ze ervoor verricht hebben.

Het zal niemand verbazen dat er op het internet een enorme hoeveelheid materiaal over Gülen en de Gülenbeweging te vinden is, en dat men hier ook de meest controversiële informatie aantreft. Dit betreft o.a. anonieme getuigenissen van voormalige leden van de beweging, samenzweringstheorieën van tegenstanders, en gedetailleerde informatie over de structuur en de vermoede verborgen agenda van de organisatie. In de meeste gevallen valt deze informatie niet uit onafhankelijke bron te bevestigen, en de waarde van deze internetbronnen is daarom gering.

Verantwoording: de uitvoering van dit onderzoek

Naast de bestudering van de genoemde schriftelijke bronnen bestaat het onderzoek uit directe observaties van activiteiten en interacties tussen leden van de beweging en uit een reeks diepte-interviews met personen die nu of in het verleden op enige wijze bij de beweging betrokken waren, als scholier of student in een internaat of studentenhuis, als sympathisant die weleens bijeenkomsten bijwoont, als organisator van activiteiten of als ondernemer die deze activiteiten financieel ondersteunt.

De onderzoekers hebben aan sleutelfiguren binnen de beweging laten weten wat voor onderzoek ze beoogden en gevraagd om toegang tot internaten en studentenhuizen en om bemiddeling bij het organiseren van interviews met verschillende typen aanhangers. Ze stuitte daarbij op moeilijkheden die ook door onderzoekers elders genoemd worden. De beweging organiseert een groot aantal publieke activiteiten, die gemakkelijk toegankelijk zijn en waarbij onderzoekers welkom zijn, maar schermt de interne organisatie en interne activiteiten zoals de spirituele vorming (of, met een onvriendelijk woord, indoctrinatie) van volgelingen zorgvuldig af van waarneming door buitenstaanders. De beweging stimuleert onderzoek door sympathiserende waarnemers, vooral zolang die zich beperken tot de publieke activiteiten op het gebied van onderwijs en dialoog. Onafhankelijke onderzoekers daarentegen worden doorgaans met enig wantrouwen bejegend. (Zoals één van onze respondenten, een voormalig lid, het uitdrukte: ‘voor de beweging bestaan er alleen supporters en tegenstanders; als je geen supporter bent, behoor je vanzelf tot de tegenstanders; in onafhankelijke buitenstaanders geloven ze niet.’)

Toegang tot internaten, huiswerkinstellingen, studentenhuizen en scholen werd niet geweigerd maar er vonden steeds vertragingen plaats, en het was duidelijk dat men probeerde een gunstige indruk te creëren en te benadrukken hoezeer iedereen, leiders en aanhangers, goed geïntegreerd was. Het was ook duidelijk, dat er binnen de beweging verschil van mening bestaat over de mate van openheid die betracht moest worden, waarbij een deel van de oudere en conservatieve kaders er weinig voor voelde, buitenstaanders toegang te verlenen, terwijl hoogopgeleide, grotendeels of geheel in Nederland opgegroeide kaderleden inzagen dat meer transparantie ook in het belang van de beweging zelf kon zijn. Geleidelijk breidde het aantal personen dat – kennelijk met instemming van de beweging -- bereid was met de onderzoekers te spreken zich uit.

De onderzoekers hebben de tijd genomen om zich door aanhangers van de beweging te laten kennen en vertrouwen te winnen zonder de onafhankelijkheid op te geven, maar ze hebben tegelijk via andere kanalen het aantal respondenten uitgebreid. Beide onderzoekers beschikken over uitgebreide netwerken van contacten in de Turkse en Koerdische gemeenschappen, in Nederland en Turkije zowel als elders in West-Europa, en hebben via deze netwerken gezocht naar aanhangers en sympathisanten en voormalige leden of aanhangers die bereid waren over hun betrokkenheid bij de beweging te spreken. Met deze respondenten zijn lange interviews afgenomen over hun levensgeschiedenis en de plaats die de Gülenbeweging daarin had. In deze interviews kwam ook veel informatie naar voren over de gang van zaken in internaten, studentenhuizen, zomerkampen en andere gelegenheden waar de religieuze en spirituele vorming plaatsvindt.

Wegens de toevalsfactor bij de selectie van onze respondenten vormen zij geen statistisch representatieve groep, maar de onderzoekers hebben wel gestreefd naar voldoende variatie in leeftijd, sociale klasse en politieke achtergrond, streek van oorsprong, migratiegeschiedenis en geslacht. Korte excerpten van de opgetekende levensgeschiedenissen worden in het rapport als illustratie gebruikt.

Opzet van dit rapport

Het eerste hoofdstuk geeft een overzicht van de ontwikkeling van de Gülenbeweging in Turkije en de internationale expansie ervan sinds de jaren tachtig. Het laat zien dat we te maken hebben met een beweging die is geworteld in het meest conservatieve deel van de Turkse samenleving maar die enorme veranderingen heeft doorgemaakt die een weerspiegeling zijn van de ingrijpende veranderingen van de Turkse samenleving. De geleidelijke verschuiving van een in zichzelf gekeerde, militant nationalistische en zelfs xenofobe opstelling naar een meer kosmopolitische houding en acceptatie van pluralisme is meer dan alleen een cosmetische correctie.

Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de specifiek religieuze kant van de beweging en de kenmerkende combinatie van actieve deelname aan de maatschappij en strikt persoonlijke spirituele discipline. De beweging wordt vergeleken met enkele andere religieuze bewegingen om de specificiteit van de traditionele religieuze grondhouding binnen de beweging duidelijker te maken. De hier geboden inzichten zijn cruciaal om te begrijpen wat de atmosfeer is in internaten, studentenhuizen en andere instellingen van de beweging.

De opkomst en ontwikkeling van de beweging in Nederland komen in het volgende hoofdstuk aan de orde, en hier worden ook de diverse instellingen behandeld. Een en ander wordt geïllustreerd met excerpten uit de levensverhalen van personen die persoonlijke ervaringen hebben opgedaan binnen deze instellingen en die al dan niet nog actief zijn binnen de beweging. Dit zijn allen bestaande personen; er zijn veel details weggelaten uit de excerpten om de anonimiteit van deze respondenten te beschermen, maar er zijn geen fictieve details toegevoegd.

In het slothoofdstuk wordt ingegaan op de vraag in hoever er aanwijzingen zijn dat de internaten en andere instellingen integratie dan wel segregatie bevorderen, of er zware druk op volgelingen wordt uitgeoefend zich te conformeren, en wordt de vraag nogmaals opgeworpen waar de geheimzinnigheid vandaan komt die de beweging omringt.

De ontwikkeling van de Gülenbeweging als weerspiegeling van de veranderingen in de Turkse maatschappij

De beweging van Fethullah Gülen is ontstaan als een vertakking van de oudere Nur- of Nurcu-beweging (uitspraak: *noer, noerdjoe*), die bestaat uit de volgelingen van de charismatische islamgeleerde en prediker Said Nursi (gest. 1960). Nursi, die door verschillende gezaghebbende auteurs als Turkijes interessantste religieuze denker van de twintigste eeuw wordt beschouwd, schreef een groot aantal tractaten, reflecties en langere teksten, waarin hij een mystieke en veelal door dromen en visioenen geïnspireerde interpretatie van de Koran gaf. Zijn werken staan bekend onder de verzamelnaam *Risale-i Nur*, 'Verhandeling over het Licht', en de naam waaronder de beweging bekend is komen staan is aan deze titel ontleend.³ De Nur-beweging ontstond uit groepen mensen die, onder leiding van Nursi's directe discipelen, bijeenkwamen om uit de *Risale-i Nur* te lezen.

De Nur-beweging, en ook de door Gülen geïnspireerde vertakking ervan, is geworteld in de mystieke traditie van de Turkse islam, maar wijkt op enkele punten af van de traditionele soefiordes (*tarikāt*). Nursi keerde zich met name tegen twee aspecten van de organisatie van soefiordes die hij niet vond passen bij de moderne tijd: de initiatie en het bijna absolute gezag van de spirituele leider (*seyh, sjeich*) over zijn volgelingen. De Nur-beweging heeft daardoor een 'lossere' organisatievorm dan de traditionele soefiordes: er is geen scherp onderscheid tussen leden en niet-leden, en de beweging heeft geen *sjeichs* als leiders.⁴ Gezag binnen de beweging is vooral gebaseerd op een directe persoonlijke band met Nursi en kennis van diens geschriften. De discipelen die in de laatste jaren van Nursi's leven de nauwste banden met hem onderhielden werden als vanzelfsprekend de belangrijkste gezagsdragers binnen de beweging. Gülen behoorde overigens niet tot die naaste discipelen, en hij bouwde zijn positie als nieuwe leider op door de overtuigingskracht van zijn preken en door zijn organisatorische bekwaamheid.

De meeste islamitische bewegingen van de twintigste eeuw zijn hervormingsgezind in de zin dat ze traditionele praktijken als bezoek aan heiligengraven en het geloof in de effectiviteit

³ De term 'Licht' verwijst naar een bekend Koranvers waarin God als licht wordt voorgesteld en dat voor veel islamitische mystici een centrale betekenis heeft gehad. De belangrijkste studie over Nursi is: Serif Mardin, *Religion and social change in modern Turkey: the case of Bediuzzaman Said Nursi*, Albany, NY: State University of New York Press, 1989. Een auteur met andere achtergrond die eerder het belang van Nursi onderkende is: Hamid Algar, 'Said Nursi and the Risale-i Nur', in: Khurshid Ahmad and Z. I. Ansari (ed.), *Islamic perspectives: studies in honour of Mawlana Sayyid Abul A'la Mawdudi*, London: The Islamic Foundation, 1978, pp. 313-33.

⁴ Ursula Spuler, 'Zur Organisationsstruktur der "Nurculuk"-Bewegung', in: Hans Roemer and Albrecht Noth (ed.), *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients, Festschrift für Bertold Spuler zum 70. Geburtstag*, Leiden: Brill, 1981, pp. 423-42; Paul Dumont, 'Disciples of the Light: the Nurju movement in Turkey', *Central Asian Survey* 5(2), 1986, 33-60; Fulya Atacan, 'A Kurdish Islamist group in modern Turkey: shifting identities', *Middle Eastern Studies* 37(3), 2001, 111-44.

van specifieke gebedsformules afwijzen. Voor een deel van deze bewegingen is de islam bovendien meer dan alleen een geloofsleer en een stelsel van rituele verplichtingen, maar houdt ze ook specifieke voorschriften voor de politieke en maatschappelijke orde in. Voor de Nur-beweging, en dus ook de Gülenbeweging, zijn de traditionele praktijken en geloofsvoorstellingen juist cruciaal, en is de islam *niet* een politieke ideologie. De Nur-beweging heeft zich nooit willen verbinden met de politieke islam (de opeenvolging van ‘pro-islamitische’ politieke partijen die vanaf 1970 door Necmettin Erbakan werden geleid) maar koos voor een alliantie met de conservatieve partijen in het politieke midden, die geen specifiek islamitische agenda hadden. Dit bood niet voldoende bescherming tegen onderdrukking door het staatsapparaat; in de ogen van de hoeders van Turkijes seculiere orde vormde de Nur-beweging een gevaarlijk broeinest van reactionair religieus gedachtengoed, waartegen de Turkse jeugd beschermd diende te worden.⁵

Twee religieuze leiders uit het oosten van Turkije, Nursi en Gülen

Said Nursi was een Koerd, en in zijn jeugd was hij een gematigd Koerdisch nationalist die streefde naar de intellectuele en spirituele verheffing van zijn volk, maar Koerdisch separatisme afwees. Hij steunde de stichting van de Republiek Turkije en hield zich afzijdig van de Koerdische opstanden in de beginjaren van de Republiek. Onder zijn volgelingen bevonden zich zowel Turken als Koerden, en de door hem geïnspireerde Nur-beweging vond zowel in het meer ontwikkelde westen als in het onderontwikkelde oosten van het land aanhang.

Fethullah Gülen werd eveneens in Oost-Turkije geboren, maar in een streek die voornamelijk etnisch Turks is, in de provincie Erzurum, in 1941. Dit is een gebied dat bekend staat om zijn militante Turkse nationalisme en conservatief-religieuze opvattingen – vaak in verband gebracht met de specifieke geschiedenis van dit gebied, dat meerdere malen door Russische legers bezet is geweest en vroeger een grote Armeense bevolking had, die voor een deel is uitgemoord, voor een deel verdreven, en voor een deel opgegaan in de huidige Turkse bevolking. Gülen leerde Arabisch en Perzisch van zijn vader, die net als zijn grootvader en overgrootvader bekendstond om zijn geleerdheid en vroomheid, en al jong verwierf hij zelf een zekere mate van religieus gezag in het gebied.

In 1963 of 1964 richtte Gülen met anderen samen in Erzurum een afdeling op van de Vereniging ter Bestrijding van het Communisme (*Komünizmle Mücadele Derneği*). De politieke polarisering die Turkije in de jaren zestig en zeventig zou kenmerken was net

⁵ Een overzicht van de repressieve manier waarop de overheid in de relatief liberale jaren vijftig en zestig tegen de Nur-beweging optrad wordt gegeven in: Umut Azak, *Islam and secularism in Turkey: Kemalism, religion and the nation state*, London: I.B.Tauris, 2010, pp. 115-38. Boeken die in die jaren verschenen over het gevaar van ‘religieuze reactie’ (T.Z. Tunaya, *İslamcılık cereyanı*, 1962; Ç. Özek, *100 soruda Türkiye’de gerici akımlar*, 1968) richtten zich vooral tegen de Nur-beweging en de Süleymancı-beweging. De laatste werd bekend door het netwerk van Korancursussen dat ze opzette.

begonnen, en de *Komünizmle Mücadele Derneği* was één van de eerste uiterst rechtse organisaties. Met het te bestrijden ‘communisme’ werd zowel de naburige Sovjet-Unie bedoeld als de in die jaren opkomende arbeidersbeweging en de Turkse Arbeiderspartij (TIP), die in de verkiezingen van 1965 voor het eerst een twintigtal parlementszetels verwierf en veel aanhang onder studenten had. De Vereniging was nationalistisch en zeer staatsgetrouw, en de President van de Republiek, Cemal Gürsel, was tot erevoorzitter benoemd. Na de eerste politieke gewelddaad van die jaren, een aanval op een bijeenkomst van de TIP in Bursa in juli 1965, legde Gürsel uit protest die functie neer. Gülen, die overigens met deze gewelddaad niets te maken had, bleef lid van de Vereniging en sprak zich ook niet tegen het geweld uit. In de volgende jaren van toenemende polarisering bleef Gülen actief aan de rechterzijde van het politieke spectrum, en in zijn memoires toont hij zich verontwaardigd dat de autoriteiten in die jaren niet ingrepen bij demonstraties waar marxistische slogans werden megedragen of geroepen. In die periode liet Gülen zich ook weleens negatief uit over joden, vooral in verband met het Marxisme, dat hij als een joodse uitvinding beschouwde. Een uitgesproken antisemit is hij echter nooit geweest, en evenmin een tegenstander van betrekkingen met Israël.⁶

Gülen in Izmir, in de jaren zestig en zeventig

Gülens carrière als religieus leider begint pas echt als hij in 1966 door Diyanet, het staatsapparaat voor religieuze zaken, wordt aangesteld als moskeeprediker in Izmir. In de jaren zeventig ontwikkelt hij zich hier tot een effectief prediker en organisator, en het is in Izmir dat in die jaren de grondslag is gelegd van wat de Gülenbeweging zou worden. De stad Izmir was in veel opzichten een tegenpool van Erzurum. Izmir was ontwikkeld en welvarend en had de reputatie Turkijes minst islamitische stad te zijn: ‘*gavur Izmir*’ werd en wordt het wel genoemd, ‘heidens Izmir’ – een naam die moslims de stad gaven toen deze nog voornamelijk door Grieken bewoond was maar die ze tegenwoordig weer draagt omdat hier de steun voor Turkijes seculiere orde het sterkst is. Hier ontwikkelde Gülen zijn eigen variant van de Nur-beweging, zonder de seculiere omgeving uit te dagen en met sterke nadruk op innerlijke devotie. Hij bouwde een groep volgelingen op – winkeliers, kleine en middelgrote ondernemers, leraren, studenten – en organiseerde zomerkampen voor jongeren, waar intensief religieuze training werd gegeven.⁷ Geleidelijk ontstond het begin van de structuur

⁶ Gülens memoires werden opgetekend in een serie interviews door één van zijn vertrouwelingen: Lâtif Erdoğan, *Fethullah Gülen Hocaefendi: "Küçük dünyam"* ["Mijn kleine wereld"], Istanbul: AD Yayincılık, 1995. Dit boek gold lang als verplichte literatuur binnen de beweging en heeft dan ook een enorm hoge oplage bereikt. Het beperkt zich tot de periode voorafgaand aan het succes van de beweging, toen Gülens wereld inderdaad nog klein was. Het eindigt met Gülens korte detentie na de staatsgreep van 1971, toen hij van subversieve religieuze activiteiten werd verdacht. Een kleine bloemlezing van Gülens opmerkingen over joden en van zijn latere contacten met Israëliëse instanties wordt gepresenteerd door Faik Bulut, *Kim bu Fethullah Gülen. Dünyü - bugünü - hedefi*, Istanbul: Ozan Yayincılık, 1999, pp. 148-50.

⁷ Deze periode vormt het hoogtepunt in de door Lâtif Erdoğan opgetekende herinneringen van Gülen, en zij is in het zelfbeeld van de beweging belangrijk. Onlangs werd door de beweging de professioneel geproduceerde

die zich later wereldwijd zou uitbreiden: een ascetisch levende groep van getrouwen rond de meester, winkeliers en andere zakenlieden die geld bijdragen dat ertoe dient *dersanes* op te zetten waar jonge mensen onder strikte sociale controle studie en religieuze discipline combineren. Gülen's streven was in die jaren al de vorming van een nieuwe elite, die beheersing van moderne wetenschap en techniek combineert met een diep-religieuze houding en bereidheid tot dienen. Dat doel kwam dichterbij met de ingrijpende neoliberale transformatie van Turkijes politieke en economische leven in de jaren tachtig.

De jaren tachtig en negentig: neoliberale transformatie van Turkije en expansie naar Centraal-Azië

De militaire staatsgreep van 12 september 1980 was de meest ingrijpende interventie in het politieke en sociale leven die Turkije gekend heeft. Alle politieke partijen werden verboden en hun leiders gevangengezet; alle politieke organisaties en verenigingen, rechts maar vooral links en Koerdisch, werden verboden. Vele duizenden linkse en Koerdische, maar ook islamitische activisten verdwenen voor lange tijd in de gevangenis. Gülen was één van de weinigen die direct steun betuigden aan de plegers van de staatsgreep (wat o.a. leidde tot een vervreemding tussen hem en andere vleugels van de Nur-beweging). Het militaire bewind dat werd ingesteld, voerde een draconisch economisch hervormingsbeleid uit, verbood alle vormen van verenigingsleven, en adopteerde een conservatieve, nationalistische ideologie, de 'Turks-islamitische synthese', als richtlijn in zijn culturele beleid. Deze 'Turks-islamitische synthese' – de idee dat de islam zijn meest ideale uitdrukking had gevonden toen de Turken moslim werden en sterke staten stichtten – was bedacht door een groep uiterst rechtse intellectuelen als nationale ideologie die het land moest vrijwaren van de gevaren van socialisme, internationalisme en politieke ('Arabische') islam.⁸ Hoewel Gülen niet tot de kringen behoorde waar de idee van de Turks-islamitische synthese was uitgedacht, paste het soort islam dat hij vertegenwoordigde, met zijn sterke Turkse nationalisme en positieve houding tegenover de staat en het leger, uitstekend in de nieuwe orde zoals de militairen zich die voorstelden.

Turgut Özal, de man die de militairen aanstelden als uitvoerder van de economische hervormingen, en die later in 1983 premier werd en van 1991 tot zijn dood in 1993 president, had al in de jaren zeventig kennis gemaakt met Gülen. Özal kwam ook uit een conservatieve

publieksfilm *Eşrefpaşalılar* gelanceerd, waarin het ontstaan van de groep rond Gülen enigszins geromantiseerd werd voorgesteld. Opvallend daarin was de tolerante houding tegenover niet praktiserende moslims en niet-moslims en de nadruk op het leiden van een moreel voorbeeldig leven als beste methode van islamonderwijs.

⁸ Binnaz Toprak, 'Religion as state ideology in a secular setting: The Turkish-Islamic synthesis', in: Malcolm Wagstaff (ed.), *Aspects of religion in secular Turkey*, Durham: University of Durham Centre for Middle Eastern and Islamic Studies Occasional Paper series, 1990, pp. 10-15; Gökhan Çetinsaya, 'Rethinking nationalism and Islam: some preliminary notes on the roots of "Turkish-Islamic synthesis" in modern Turkish political thought', *The Muslim World* 89, 1999, 350-76.

religieuze familie in Oost-Turkije maar was een visionair, die Turkije een leidende rol wilde laten spelen in de 21^e eeuw en die zich realiseerde dat daarvoor een groot aantal bestaande taboes moesten worden afgebroken. Terwijl zijn familie banden had met de ‘Milli Görüş’-beweging van Erbakan⁹ leek Turgut Özal de voorkeur te geven aan de benadering van Gülen, en hij gaf Gülen’s beweging alle ruimte. In de jaren tachtig steunden beide leiders elkaar, tot wederzijds voordeel. Özal voerde een radicaal neoliberaal hervormingsprogramma door en privatiseerde in hoog tempo de economie, met als gevolg een economische polarisering maar ook de opkomst van een nieuw, dynamisch bedrijfsleven. Ondernemers uit de omgeving van Gülen behoorden tot degenen die hiervan profiteerden.¹⁰

Bij het uiteenvallen van de Sovjetunie zag Özal unieke mogelijkheden Turkije als brug te laten fungeren tussen de olie- en gasrijke Turkstalige nieuwe staten van Centraal-Azië en het Westen, en hij moedigde Turkse ondernemers aan er te investeren. Gülen ondersteunde dit initiatief door in hoog tempo scholen op te richten in deze nieuwe staten – de eerste buitenlandse expansie van de beweging. De Gülen-scholen in Centraal-Azië, Azerbeidjan, Albanië en Bosnië volgen het officiële curriculum van deze landen met aanvullende lessen in de Turkse taal en geschiedenis, gebruiken meestal het Engels als medium van instructie, en leggen een sterke nadruk op technische vakken. De meeste leraren op die scholen behoren tot de Gülenbeweging en zijn zeer gemotiveerd om niet alleen schoolvakken te onderwijzen, maar ook als moreel rolmodel te fungeren; een ander deel wordt lokaal geworven. De Gülen-scholen hebben de reputatie beter onderwijs te verzorgen dan de meeste andere instellingen en veel ouders sturen hun kinderen naar deze scholen, hoewel ze zich niet aan de ideologie van de beweging verwant voelen. Er groeide een natuurlijke samenwerking tussen de in Centraal-

⁹ Necmettin Erbakan, die voorzitter was van de belangrijkste belangenorganisatie van kleine en middelgrote bedrijven, richtte in 1970 de eerste ‘pro-islamitische’ politieke partij op, de Partij van Nationale Orde, en formuleerde een economisch-politieke filosofie die hij Milli Görüş, de Nationale Visie, noemde. De partij werd het volgende jaar na een militaire staatsgreep verboden wegens overtreding van de seculiere beginselen van de staat. Er volgde een reeks soortgelijke partijen, die steeds na enige tijd werden verboden. Dit waren achtereenvolgens de Nationale Heilspartij (Milli Selamet Partisi, 1973-80), de Welzijnspartij (Refah Partisi, 1983-98), en de Partij van de Deugd (Fazilet Partisi, 1998-2001). Na het verbod van laatstgenoemde partij richtte Erbakan met enkele getrouwen de Partij van het Geluk (Saadet Partisi) op, terwijl de jongere charismatische leider Recep Tayyip Erdoğan en vrienden de gematigd conservatieve Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling (AKP) oprichtten, de huidige regeringspartij.

¹⁰ Voor een overzicht van de ingrijpende veranderingen in de periode Özal zie bv. Erik-Jan Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije*, herziene editie, Amsterdam: SUN, 2006. Over Özals bijzondere betrekkingen met de Gülenbeweging en andere religieuze stromingen, zie: Oral Çalışlar & Tolga Çelik, *İslamcılığın üç kolu*, Istanbul: Güncel Yayıncılık, 2006, pp. 89-98; Berna Turam, *Between Islam and the state: the politics of engagement*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2007, pp. 50-54. Een poging het samengaan van neoliberale hervormingen en islamisering sociologisch te verklaren wordt gegeven door Faruk Birtek en Binnaz Toprak, 'The conflictual agendas of neo-liberal reconstruction and the rise of Islamic politics in Turkey: the hazards of rewriting modernity in Turkey', *Praxis International* 13, 1993, pp. 192-212.

Azië en de Balkan actieve Turkse ondernemers (van wie een deel uit kringen rond Gülen afkomstig was, maar de meesten niet) en de Gülenbeweging.¹¹

De beweging bouwt een zakelijk en media-imperium op

De financiering van deze expansie vond plaats volgens het principe van de zustersteden: de Gülen-aanhangers in een stad in Turkije kregen een stad of streek in het buitenland ter adoptie aangewezen en werden geacht de middelen bijeen te brengen om daar een school en andere activiteiten op te zetten. Aanhangers, vooral de ondernemers onder hen, werden geacht vrijwillig aanzienlijke bijdragen te leveren, niet slechts ter hoogte van de islamitische belasting *zakat* (die 2,5 % van het inkomen bedraagt) maar daarbovenop de vrijwillige liefdadigheidsbijdragen (*sadaqa*). Vrijwel alle islamitische bewegingen proberen deze bijdragen onder hun aanhang te werven, maar geen enkele beweging slaagt daar zo goed in als de Gülenbeweging, mede dankzij de ascetische zelfdiscipline waarin ze haar aanhang traint. De Amerikaanse onderzoekster Helen Rose Ebaugh, die onderzoek deed naar de fondsenwerving van de Gülenbeweging, noemt voorbeelden van zakenlieden die tot 40 procent van hun jaarlijkse verdiensten aan de beweging afstaan en schat op grond van interviews dat de aanhang gemiddeld 10 procent van het inkomen aan de beweging schenkt.¹² Financiële bijdragen vormen overigens slechts een bescheiden deel van de opofferingen die trouwe volgelingen van de beweging zich getroosten; velen stellen hun hele leven in dienst van de beweging en verrichten hun werk tegen zeer bescheiden vergoeding, dit alles alleen *Allah rızası için*, ‘om Gods goedkeuring te verdienen’.

In de jaren negentig nam de zichtbaarheid van de beweging in Turkije sterk toe, mede door haar eigen media. De krant *Zaman* werd een van de meest verkochte dagbladen, de televisiezender *Samanyolu* een veelbekeken station (de enige particuliere zender die, net als de staatszender TRT, de dagelijkse uitzendingen met het volkslied besloot). Gülen scholen namen in aantal en populariteit toe – ook veel ouders die zelf geen affiniteit met de Gülenbeweging voelden, stuurden hun kinderen wel naar één van deze scholen, omdat ze de reputatie hadden goed onderwijs te leveren en een hoog percentage van de leerlingen erin slaagde door te stromen naar hoger onderwijs – vooral in combinatie met een Gülen-internaat

¹¹ Hakan Yavuz, 'Orta Asya'daki kimlik oluşumu: yeni kolonizatör dervişler - Nurcular', *Türkiye Günlüğü* 33, 1995, 160-64; Bayram Balci, 'Fethullah Gülen's missionary schools in Central Asia and their role in the spreading of Turkism and Islam', *Religion, State & Society* 31, 2003, 151-77; Berna Turam, *Between Islam and the state: the politics of engagement*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2007, pp. 92-108; Pelin Turgut, 'Muslim Missionary: The Preacher and His Teachers', *Time magazine*, 26 april 2010 (online versie: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1969290-1,00.html>).

¹² Helen Rose Ebaugh, *The Gülen movement. A sociological analysis of a civic movement rooted in moderate Islam*, New York: Springer, 2010; Helen Rose Ebaugh and Dogan Koç, 'Funding Gülen-Inspired Good Works: Demonstrating and Generating Commitment to the Movement', in: *Muslim World in Transition: Contributions of the Gülen Movement*, London: Leeds Metropolitan University Press, 2007, 539–51 (dit artikel is op diverse plaatsen online te vinden).

of *dersane* voor huiswerkbegeleiding, training voor universitaire toegangsexamens en persoonlijke discipline. Doorstuderen werd gestimuleerd, en vooral de leerlingen die ontvankelijk waren voor de disciplinerende beweging werden geholpen plaatsing te vinden op de beste universiteiten en academies.

*Gülen-volgelingen drongen niet alleen door tot de studierichtingen waarop islamisten elders zich bij voorkeur richtten, zoals medicijnen en ingenieurswetenschappen, alsmede politie- en militaire academies, maar ook tot sociale en culturele studies. Seculiere progressieve intellectuelen ontdekten dat zij niet langer het monopolie hadden op typisch 'intellectuele' vertogen zoals sociale wetenschappen, politieke filosofie of moderne literatuur: uit de Gülenbeweging kwamen mensen voort die zich op die terreinen met hen konden meten.*¹³

Meer controversieel, althans in Turkije zelf, is het feit dat de Gülenbeweging haar jonge volgelingen niet alleen stimuleerde verder te studeren en bewerkstelligde, dat op alle mogelijke academische en professionele terreinen bekwame kaderleden een rol begonnen te spelen, maar dat de beweging er kennelijk ook bewust naar streefde kaderleden te laten doordringen tot de belangrijkste organen van de staat zoals politie, justitie en het leger. Behalve een aantal steeds weer herhaalde beweringen valt hier weinig harde informatie over te vinden, maar tal van indirecte aanwijzingen suggereren, dat de beweging ook op dit terrein successen boekte.¹⁴

Gülen richtte in 1996 ook een eigen bank op, Asya Finans, waarin hij de met hem verbonden ondernemers overreedde te investeren. Asya Finans was niet de allereerste Turkse bank die volgens islamitische principes opereerde, maar was wel spoedig de meest succesvolle vanwege de toewijding van grote investeerders die niet uitsluitend op winstmaximalisering uit waren, maar ook uit loyaliteit aan de beweging handelden. Eén van de bedoelingen van de bank was, de spaargelden van kleine vrome spaarders te mobiliseren en voor productieve investeringen te gebruiken. Vanwege het islamitische verbod op woekerrente (*riba*) wilden veel vrome conservatieven hun spaargelden niet op een gewone bank deponeren; de islamitische bank bracht hier uitkomst.¹⁵

¹³ De eerste die dit opmerkte en zijn analyse van dit nieuwe verschijnsel publiceerde was Ömer Laçiner, de hoofdredacteur van het maandblad *Birikim*, Turkijes meest prestigieuze links-intellectuele tijdschrift: Ömer Laçiner, 'Seçkin bir geleneğin temsilcisi olarak Fethullah Hoca cemaati' ['De gemeenschap van Fethullah Hoca als vertegenwoordiger van een elitaire traditie'], *Birikim*, 77 (1995), pp. 3-11.

¹⁴ In het eerder genoemde artikel van Pelin Turgut in *Time magazine* van 26 april 2010 (<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1969290,00.html>) wordt een voormalige minister van binnenlandse zaken aangehaald die schatte dat 70 % van de politie uit aanhangers van Gülen bestaat. Een door schrijver dezes geïnterviewde Turkse rechter, die zelf als student tot de Gülenbeweging had behoord maar er later uitgetreden was, meende dat de beweging dankzij Turgut Özal en later in ruil voor steun aan de AKP een groot aantal aanhangers bij de rechterlijke macht had weten te plaatsen.

¹⁵ Filiz Başkan, 'The political economy of Islamic finance in Turkey: the role of Fethullah Gülen and Asya Finans', in: Clement M. Henry and Rodney Wilson (ed.), *The Politics of Islamic Finance*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004, pp. 216-39; zie ook: Helen Rose Ebaugh, *The Gülen movement. A sociological analysis*

Dialogo met politici, intellectuelen en geestelijke leiders van andere religies

Gülen zelf had enkele ontmoetingen met de machtigste politici van het land, waaraan de Turkse pers uitvoerig aandacht schonk, niet alleen met zijn geestverwant Özal maar ook met de latere, uiterst seculiere, premiers Tansu Çiller en Bülent Ecevit, die beiden duidelijk maakten dat hij een voor hen acceptabele vorm van islam vertegenwoordigde. Nog meer aandacht van de Turkse pers kreeg een ontmoeting die Gülen in 1998 had met Paus Johannes Paulus II. Rond dezelfde tijd had hij ook ontmoetingen met de Grieks-orthodoxe Patriarch en met de Opperrabbin van Turkije. Gülen positioneerde zich als de enige prominente leider van soennitische moslims die bereid was op voet van gelijkheid met de leiders van andere religies, zowel als met politieke leiders een dialoog aan te gaan.

‘Dialogo’ werd een terugkerend thema in de publieke activiteiten van de Gülenbeweging. Gülen nam ook het initiatief voor de zg. Abant-ontmoetingen die in 1998 voor het eerst plaatsvonden, een reeks ontmoetingen tussen vooraanstaande Turkse intellectuelen die het hele spectrum van seculier tot religieus en van links tot rechts vertegenwoordigden, en waar grote maatschappelijke thema’s in een vrije en open atmosfeer werden besproken.¹⁶ Het belang van deze ontmoetingen voor het overbruggen van de diepe kloof tussen groepen die lang ideologische tegenstanders waren, wordt tamelijk breed erkend. Na enkele ontmoetingen traden ook enkel seculier georiënteerde intellectuelen toe tot het comité dat de ontmoetingen voorbereidt (met name de bekende historicus Mete Tunçay).

De activiteiten van de Gülenbeweging vanaf het midden van de jaren negentig lijken een belangrijke verschuiving in de houding tegenover staat en maatschappij te vertegenwoordigen. Na de militaire staatsgrepen van 1971 en 1980 had Gülen zich openlijk aan de zijde van de militairen geschaard (die immers zowel tegen links als rechts radicalisme optraden, maar vooral tegen links). In de eerste jaren na 1980 voerde het militaire bewind een vernietigingscampagne tegen de ‘civil society’ uit: het verbood vrijwel alle op vrijwilligheid gebaseerde maatschappelijke organisaties af en onderwierp de samenleving totaal aan het staatsapparaat. Gülen verklaarde toen zijn steun aan dit beleid, maar sinds de late jaren negentig is de Gülenbeweging zich in toenemende mate gaan richten op het versterken van ‘civil society’ en het ontplooiën van initiatieven waar burgers elkaar zonder tussenkomst van de staat ontmoeten. De vroegere linkse vijand is nu een gewaardeerde discussiepartner geworden – althans in de publieke activiteiten.

Linkse intellectuelen zijn sterk verdeeld in de houding tegenover de Gülenbeweging: sommigen zijn uiterst achterdochtig en wantrouwen de vermoede verborgen agenda van de

of a civic movement rooted in moderate Islam, Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2010, pp. 84-6.

¹⁶¹⁶ Abant is de naam van de plaats waar de eerste van deze ontmoetingen plaatsvonden, een conferentieoord ten noorden van Ankara.

beweging, terwijl anderen in haar een noodzakelijke partner zien in de strijd om verdere democratisering van Turkije. Onder seculiere nationalistes bestaat een soortgelijke verdeeldheid: sommigen wantrouwen de beweging vanwege haar religieuze karakter, terwijl anderen haar Turkse nationalisme en haar verdiensten voor Turkije prijzen.

De ‘zachte coup’ van 1997; Gülen vestigt zich in de VS

Het politieke landschap veranderde rond het midden van de jaren negentig aanzienlijk. De ‘pro-islamitische’ Welzijnspartij (Refah Partisi) van Necmettin Erbakan boekte bij de gemeentelijke verkiezingen van 1994 en de parlementsverkiezingen van het jaar daarop enorme winst en werd de grootste politieke partij. Na een coalitieregering van twee seculiere partijen die niet lang standhield, werd midden 1996 een coalitieregering van de Welzijnspartij met de conservatief-liberale Partij van het Juiste Pad (Doğru Yol Partisi) gevormd, met Erbakan als premier en Tansu Çiller (DYP) als vice-premier. Na een rondreis van Erbakan door het Midden-Oosten en suggesties dat hij Turkije politiek en economisch meer op het Midden-Oosten wilde oriënteren, legden de militairen de regering op 28 februari 1997 een ultimatum voor, waarin ze maatregelen tegen ‘religieuze reactie’ en waarborging van de seculiere orde eisten. Korte tijd later viel de regering en werd vervangen door een nieuwe coalitie van seculiere partijen.

De door de militairen geëiste maatregelen, die in Turkije bekend staan onder de naam ‘het proces van 28 februari’, waren onder meer gericht tegen particuliere scholen die met religieuze bewegingen in verband werden gebracht, en maakten het praktisch onmogelijk voor de abiturienten van de *imam-hatip* scholen – scholen waar naast de algemene schoolvakken ook onderwijs in religieuze vakken werd gegeven – door te stromen naar universiteiten en hogescholen (met name de politie- en militaire academies). De Welzijnspartij werd, net als de eerdere ‘pro-islamitische’ partijen, verboden (en opgevolgd door een nieuwe ‘pro-islamitische’ partij die een voorzichtigere koers volgde, de Partij van de Deugd, Fazilet Partisi). Een jaar later werd de populaire politicus Erdoğan (de huidige premier) tot gevangenisstraf veroordeeld wegens het reciteren van een bekend gedicht, dat als een oproep tot verzet werd geïnterpreteerd.

Gülen had altijd afstand gehouden tot de Welzijnspartij en herhaaldelijk duidelijk gemaakt dat hij Erbakans uitdagingen aan het seculiere establishment te provocerend vond. Hij betuigde zelfs ook steun aan het ‘proces van 28 februari’, hoewel dit mede tegen de door zijn volgelingen opgerichte scholen gericht was.¹⁷

Hier ligt mogelijk een van de redenen waarom Gülen en zijn volgelingen steeds weer herhalen, dat de scholen in binnen- en buitenland niet tot de beweging behoren, maar elk voor zich voortkomen uit individuele initiatieven van personen die door Gülen’s ideeën zijn

¹⁷ Oral Çalışlar and Tolga Çelik, *Erbakan - Fethullah Gülen kavgası (cemaat ve tarikatların siyasetteki 40 yılı)*, Istanbul: Sıfır Noktası Yayınları, 2000, pp. 143-90.

geïnspireerd. Onder het ‘proces van 28 februari’ moesten particuliere internaten, stichtingen en scholen die aan ‘*tarikats*’, d.w.z. mystieke ordes en vergelijkbare religieuze bewegingen, verbonden waren onder toezicht worden gesteld van de overheid en overgedragen aan het Ministerie van Onderwijs.¹⁸

In 1999 werd Gülen persoonlijk doelwit van een tegen hem en zijn beweging gericht offensief. Het televisiestation ATV zond op 19 juni 1999 video-opnames uit van twee preken van Gülen, waarin hij zijn aanhang leek aan te sporen in alle belangrijke organen van het staatsapparaat te infiltreren en geduldig, zonder confrontaties met de autoriteiten, te wachten op het moment waarop ze de macht konden overnemen. Tal van media namen de beelden of de transcriptie van sleutelzinnen uit de preken over, en berichtten dat het Openbaar Ministerie een zware aanklacht tegen Gülen voorbereidde.¹⁹ Gülen zelf was enkele maanden eerder voor een medische behandeling naar de VS gegaan, en hij besloot voorlopig niet terug te keren.

In de VS bestond al een uitgebreid netwerk van volgelingen van Gülen, doorgaans hoog opgeleid en met goede connecties in de universitaire wereld, onder professionals en in kringen van de religieuze dialoog. Zij hielpen Gülen een nieuw hoofdkwartier van zijn beweging op te bouwen op veilige grond, en hielpen hem ook in toenemende mate in Amerika zijn stem te laten horen als een gematigd alternatief voor de radicale islam. Vooral na de aanslagen van 11 september 2001 heeft Gülen zich ingespannen een ander, vriendelijker en toleranter gezicht van de islam te laten zien – zonder overigens te kunnen ontkomen aan achterdocht en twijfel over zijn ware bedoelingen.²⁰ Tegenwoordig woont Gülen, omringd door een aantal getrouwen, op een landgoed in de staat Pennsylvania dat formeel eigendom van een verwant is. Het eigenlijke centrum van de beweging is echter nog steeds in Turkije, waar de belangrijkste organisatoren leven.

De zachte coup van 28 februari had, paradoxaal genoeg, een geleidelijke liberalisering van de Turkse islam als gevolg. Veel aanhangers van de verboden Welzijnspartij (en de eveneens na korte tijd verboden Partij van de Deugd) zagen in dat wat ze in eerste instantie nodig hadden, meer dan enige specifiek islamitische symboolpolitiek, een serieuze democratisering van het politieke stelsel was, en dat ze die behoefte deelden met anderen die ze lang als ideologische tegenstanders hadden beschouwd. En ook onder linkse en liberale groepen was het besef

¹⁸ “2-Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okullar, devletin yetkili organlarınca denetim altına alınarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği Millî Eğitim Bakanlığı’na devri sağlanmalıdır.” Maatregel 2 op de lijst besluiten van de Nationale Veiligheidsraad op 28 februari 2007.

¹⁹ Gareth H. Jenkins, *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East*, Palgrave Macmillan, 2008, p. 165. Volgens Gülen en zijn medewerkers is er met de video-opnamen geknoeid en zijn delen van zinnen weggehaald waardoor Gülen iets anders lijkt te zeggen dan hij in werkelijkheid deed.

²⁰ Zie bijvoorbeeld de recente reportage in *USA Today* over de inmiddels ongeveer honderd Gülenscholen in de VS, waarin zowel de positieve bijdrage als twijfels over de bedoelingen worden toegelicht: http://www.usatoday.com/news/education/2010-08-17-turkishfinal17_CV_N.htm. De boodschap van een gematigde, vredelievende islam, tolerantie en dialoog wordt op diverse goed ontworpen websites uitgedragen, waaronder <http://en.fgulen.com/> en <http://www.rumiforum.org/>.

gegroeid dat democratisering niet te bereiken zou zijn zonder samenwerking met het deel van het electoraat dat door de Welzijnspartij was vertegenwoordigd. De belangrijkste tegenstelling, zagen velen in, was niet die tussen links en rechts, seculier en religieus maar tussen een autoritair staatsapparaat en civil society. De Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling (AKP), opgericht door jongere kaderleden uit de Welzijnspartij, stelde een economisch liberaal en sociaal conservatief programma op, wist zijn maatschappelijke basis te verbreden, en won in 2002 overtuigend de algemene verkiezingen. Gesteund door een meerderheid in het parlement voerde de AKP in korte tijd een aantal ingrijpende democratiserende hervormingen door om aan de Kopenhagencriteria te voldoen. Vijf jaar later wist de partij haar positie in het parlement nog te versterken.

Ook voor de Gülenbeweging betekende het 'proces van 28 februari', en vooral Gülen's vestiging in de VS, een keerpunt. Het naar binnen gekeerde en de buitenwereld wantrouwende karakter, dat de beweging in de beginjaren had gekenmerkt, veranderde in een veel positievere houding tegenover het Westen, en ook uitingen van moderne cultuur zoals film, muziek, beeldende kunst en literatuur worden positiever bejegend. Seculiere intellectuelen schrijven regelmatig in de media van de Gülenbeweging, met name het dagblad *Zaman*, waardoor de aanhang van de beweging met een breder scala aan opinies en informatie wordt geconfronteerd.

De 'diepe staat', de Ergenekonprocessen en de machtsstrijd tussen seculiere en religieuze elites

Het meest controversiële aspect van de door de AKP-regering uitgevoerde hervormingen betrof het terugdringen van de macht van de militairen en van de kemalistische elite, die een belangrijk deel van het staatsapparaat monopoliseerde. Na zijn aantreden als premier, in 2003, merkte Erdoğan op, 'we vormen de regering, maar we zijn nog niet aan de macht', en sindsdien is het streven van de AKP geweest om ook werkelijk aan de macht te komen door het terugdringen van de invloed van niet-gekozen vertegenwoordigers van de gevestigde orde. Voor een belangrijk deel ging dit samen met de door de EU verlangde democratische hervormingen; voor een ander deel betrof het de vervanging van de ene elite door een andere, die niet noodzakelijk democratischer gezind is. De Gülenbeweging verleende steun aan de AKP in het streven naar democratisering en werd daarvoor, naar verluidt, beloond met benoemingen van leden op belangrijke posities, inclusief ministersposten. Volgens een iets andere versie van dit verhaal vond de AKP in eigen gelederen niet voldoende hoog opgeleide personen om belangrijke posities in de bureaucratie op te vullen en was ze daarom wel op de Gülenbeweging aangewezen.²¹ Tegelijk bleef iets van de oude rivaliteit en verschil in

²¹ De politicoloog Hakan Yavuz, die de beweging van zeer nabij kent, maakte in een recent lang interview de interessante observatie dat hij bij Gülenaanhangers die door de AKP op belangrijke posities waren benoemd een verschuiving van loyaliteit waarnam van Gülen naar Erdoğan (interview opgenomen op 2 september 2010, <http://www.mizikacilar.com/VideoDetay.aspx?ID=75>).

strategie tussen de Milli Görüş-partijen en de Gülenbeweging bestaan, en doorkruisten initiatieven van de AKP en de Gülenbeweging soms elkaar.

In Turkije wordt de term 'de diepe staat' (*derin devlet*) gebruikt om een deel van het staatsapparaat aan te duiden dat zich aan controle door parlement en regering onttrekt (maar wel aan de hoogste legerleiding en/of veiligheidsdiensten lijkt te zijn onderworpen). De 'diepe staat' wordt o.a. verantwoordelijk geacht voor doodseskaders die in de jaren negentig honderden publieke persoonlijkheden en duizenden jonge mensen ombrachten,²² voor de infiltratie van of zelfs het opzetten van gewelddadige Koerdische, marxistische of islamistische groepen, voor grootscheepse wapen- en heroïnesmokkel in nauwe samenwerking met de Turkse maffia, en voor tal van andere clandestiene operaties. Een parlementaire commissie heeft in 1997, naar aanleiding van een auto-ongeluk waarbij iets van de samenwerking tussen politie en de maffia boven water kwam, een onderzoek ingesteld naar de activiteiten van de 'diepe staat', maar weinig meer dan een tip van de sluier kunnen oplichten.

Er zijn sterke aanwijzingen dat de 'diepe staat' in 2004 betrokken was bij voorbereidingen voor een staatsgreep waarbij de AKP opzijgezet moest worden. Het plan zou eruit bestaan door bom- en moordaanslagen en andere provocaties zo'n politieke chaos te veroorzaken dat een militair ingrijpen onvermijdelijk werd. Een toevallige vondst van een clandestien wapendepot in 2007 leidde tot een reeks verdere ontdekkingen waarbij geleidelijk een clandestien netwerk, waarin gepensioneerde officieren van leger en veiligheidsdiensten betrokken waren aan het licht gebracht werd. Het netwerk kwam bekend te staan als Ergenekon (een naam uit de ontstaansmythe van de Turkse volkeren, die de betrokkenen zelf gekozen hadden). De eerste Ergenekon-arrestaties begonnen in januari 2008; de namen van veel van de betrokkenen waren al bekend uit de eerdere parlementaire enquête, die ze ongedeedd hadden doorstaan. Het openbaar ministerie voorzag de pers regelmatig van nieuwe onthullingen over een samenzwering die steeds immenser leek te worden, en waar niet alleen militairen en veiligheidsofficieren maar ook journalisten en academici betrokken zouden zijn. Tegenstanders van de AKP-regering wezen erop, dat deze onthullingen de AKP wel erg goed moesten uitkomen omdat haar belangrijkste tegenstanders in de criminele hoek geplaatst konden worden, maar een belangrijk deel van de beschuldigingen lijkt goed gedocumenteerd.²³

²² Zie Martin van Bruinessen, 'Turkey's death squads', *Middle East Report* 199, 1996, pp. 20-23. Onlangs heeft een gepensioneerde admiraal publiekelijk toegegeven dat deze doodseskaders deel uitmaakten van het beleid van de legerleiding in de strijd tegen de PKK; het aantal slachtoffers wordt geschat op drie- tot vijfduizend. Zie het volgende bericht van 24 augustus 2010:

<http://www.thenational.ae/apps/pbcs.dll/article?AID=/20100825/FOREIGN/708249930/1140>.

²³ Een goed Engelstalig overzicht van de Ergenekon-affaire is: Ümit Cizre and Joshua Walker, 'Conceiving the new Turkey after Ergenekon', *The International Spectator* 45(1), 2010, 89-98 (online te vinden op: <http://www.informaworld.com/smpp/content~db=all?content=10.1080/03932721003661640>). De Engelse journalist Gareth Jenkins, die goede banden met Turkse legerkringen heeft, geeft een meer skeptische lezing in zijn rapport 'Between fact and fantasy: Turkey's Ergenekon investigation', Washington DC: Central Asia -

Van twee van de officieren van justitie die het onderzoek naar Ergenekon leiden, wordt gezegd dat ze tot de Gülenbeweging behoren. De krant *Zaman* is zeker één van de media die het meest systematisch over Ergenekon berichten en een belangrijke invloed hebben op de publieke perceptie van de zaak.²⁴ De processen hebben de samenleving verdeeld in twee blokken, die er allebei van overtuigd zijn oog in oog te staan met een gevaarlijke samenzwering. Die blokken zijn niet eenvoudigweg als ‘islamitisch’ en ‘seculier’ te betitelen, want een belangrijk deel van links en liberaal Turkije beschouwt het oprollen van de ‘diepe staat’ als de belangrijkste opdracht om een vrijer en democratischer Turkije te verwezenlijken en heeft zich in dit opzicht aan de zijde van de regering geschaard. Hoogstens is er bij hen twijfel aan een deel van de beschuldigingen, niet aan de affaire als zodanig. Tegenstanders echter zien in de Ergenekonprocessen een verkapte machtsgreep door de Gülenbeweging.²⁵

Een belangrijke en spraakmakende recente bijdrage aan het publieke debat in Turkije over Ergenekon en de Gülenbeweging is het deze zomer verschenen boek van de politiechef Hanefi Avcı, die eerder belangrijke verklaringen had afgelegd in het ‘Susurluk-onderzoek’, de parlementaire enquête naar de ‘diepe staat’.²⁶ Avcı is een van de hoogste en meest ervaren inlichtingenofficieren van de politie, en hij wordt beschouwd als een van de best geïnformeerde kenners van de ‘diepe staat’. In het eerste deel van zijn boek gaat hij uitvoerig in op de manipulaties en provocaties die sinds jaar en dag onder de benaming van ‘psychologische operaties’ tot het repertoire van de Turkse politie en veiligheidsdiensten behoren. Hij erkent ruiterslijk dat hij zelf vroeger deze methoden om de publieke opinie te beïnvloeden en het volk ‘richting te geven’ (*yönlendirme*) legitiem vond en eraan heeft meegewerkt. Hij geeft een gedetailleerde beschrijving van de ontdekking van de Ergenekon-samenzwering, die hij als de meest recente manifestatie van deze traditie van psychologische operaties, in dit geval vooral tegen de AKP-regering gericht, beschrijft.

Maar Avcı heeft veel kritiek op de manier waarop het Openbaar Ministerie en de politie, of althans de onder invloed van de Gülenbeweging staande eenheden die bij de Ergenekonprocessen betrokken zijn, allerlei volgens hem ongerelateerde zaken met Ergenekon in verband brengen. Volgens de openbare aanklagers maken ook de PKK en de extreem-linkse beweging Dev Sol deel uit van dezelfde Ergenekon-samenzwering, en maken

Caucasus Institute, August 2009 (<http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0908Ergenekon.pdf>). Zie ook de bespreking van het boek van Hanefi Avcı aan het eind van dit hoofdstuk.

²⁴ Op de website van de Engelstalige versie van deze krant is uitvoerige informatie over Ergenekon, inclusief alle processtukken, te vinden: <http://www.todayszaman.com/tz-web/>.

²⁵ Deze omgekeerde samenzweringstheorie heeft ook steun gevonden binnen enkele Amerikaanse denktanks waar traditioneel veel sympathie voor de Turkse strijdkrachten als hoeders van een seculier land in het Midden-Oosten bestaat, zie: Michael Rubin, 'Turkey's Turning Point: Could there be an Islamic Revolution in Turkey?' *National Review Online* (2008), <http://article.nationalreview.com/354310/turkeys-turning-point/michael-rubin>; Soner Cagaptay, 'What's Really Behind Turkey's Coup Arrests?' *Foreign Policy*, 25 February 2010, http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/25/whats_really_behind_turkeys_coup_arrests?page=0.0.

²⁶ Hanefi Avcı, *Haliç'te yasayan Simonlar: din devlet, bugün cemaat*, Ankara: Angora, 2010.

de moorden op de Armeense journalist Hrant Dink en enkele Turkse bekeerlingen tot het christendom in de stad Malatya eveneens deel uit van een grootscheeps plan van Ergenekon om chaos en paniek te veroorzaken. Avcı vindt dat onzin, en beschuldigt de aanklagers ervan dat zij om politieke redenen alles wat er mis is in Turkije op het conto van de tegenstanders van de AKP en de Gülenbeweging schrijven. De Gülen-aanhangers binnen Justitie, zegt Avcı, zijn niet onafhankelijk en handelen niet volgens de formele regels van de rechtsstaat maar gehoorzamen instructies die ze van hun beweging – door Avcı consequent aangeduid als ‘de congregatie’ (*cemaat*) – ontvangen.²⁷ En wanneer onafhankelijke rechters een in beschuldiging gesteld persoon vrijspreken, merkt Avcı op, volgt onmiddellijk een stroom van protest in de door de congregatie gecontroleerde krant *Zaman*. (De liberale krant *Taraf*, die géén banden met de Gülenbeweging heeft, steunt overigens in grote lijnen het Ergenekon-onderzoek en heeft Avcı fel aangevallen op zijn bewering dat achter de moorden op Hrant Dink en anderen geen samenzwering schuilging.)

Avcı's kritiek op de Gülenbeweging komt extra hard aan omdat Avcı zelf een conservatief religieuze achtergrond heeft en zegt in de jaren tachtig sterk door Gülen beïnvloed te zijn geweest. Over de persoon van Gülen spreekt hij alleen in positieve bewoordingen, maar de ‘congregatie’ beschuldigt hij van vergelijkbare manipulaties als die van de ‘diepe staat’.

In de strijd tegen Ergenekon zijn de AKP en de Gülenbeweging er niet in geslaagd veel steun van Koerden en alevieten te krijgen. De AKP-regering heeft geprobeerd de Koerdische en alevitische gemeenschappen voor zich te winnen door een proces van dialoog met beide gemeenschappen dat in 2009 veelbelovend begon, maar sindsdien in het slop is geraakt. Ook de Gülenbeweging heeft, onafhankelijk daarvan, pogingen gedaan tot een dialoog met Koerden en met alevieten, en had al eerder o.a. een aantal goede scholen opgericht in de Koerdische gebieden van Turkije (evenals in het aangrenzende Koerdische deel van Irak). Hoewel zowel de Koerdische als de alevitische emancipatiebewegingen in het verleden onder repressie door de ‘diepe staat’ te lijden gehad hebben, overheerst bij beide toch het wantrouwen jegens de AKP en (vooral) de Gülenbeweging. De alevieten zijn bevreesd voor iedere aantasting van de seculiere orde en hebben een diep wantrouwen ten aanzien van de bedoelingen van beide bewegingen, ook al lijken die nu niet naar islamisering van het publieke domein te streven. De Koerdische beweging, en met name de PKK, ziet in de inspanningen van de AKP en de Gülenbeweging om de tegenstellingen tussen Koerden en Turken te overbruggen door de gezamenlijke religie te benadrukken een subtiele strategie om de Koerdische nationale identiteit te ondermijnen. Anderzijds geven de AKP en de Gülenbeweging regelmatig blijk van wantrouwen jegens alevieten en Koerden. Het wederzijdse wantrouwen heeft zich ook verspreid onder de Turkse gemeenschappen in Europa.

²⁷ Deze beschuldiging uit Avcı niet specifiek in verband met de Ergenekonprocessen maar in verband met enkele andere processen, met name één waarbij een van zijn naaste collega's in beschuldiging gesteld werd van betrokkenheid bij georganiseerde criminaliteit en oneervol ontslagen.

De Gülenbeweging als religieuze beweging

'In de wereld maar niet van de wereld'

Typerend voor deze beweging is een conservatieve, diep-religieuze levenshouding die zich niet uit in religieus vertoon, maar in toewijding aan maatschappelijke activiteiten. Dienen of zich dienbaar maken – *hizmet* in het Turks – is zo'n centraal begrip binnen de beweging, dat de term vaak gebruikt wordt om de beweging als geheel mee aan te duiden. Aanhangers spreken liever van *Hizmet* dan van de Gülenbeweging; de laatste term wordt vooral door buitenstaanders gebruikt.²⁸ Een sterke disciplinerende van het individu en een bijna ascetische leefwijze in de privé sfeer gaan gepaard met het nastreven van succes in het maatschappelijke leven. Werelds succes – zowel individueel als van de beweging als geheel – wordt gezien als een bewijs van Gods actieve steun en goedkeuring. Aanhangers van de Gülenbeweging sluiten zich niet af van de buitenwereld en veel van hen gaan gemakkelijk contacten aan met mensen uit andere kring, maar op hun innerlijke overtuigingen lijkt dat geen noemenswaardige invloed te hebben. Hoe werelds hun publieke activiteiten ook zijn, ze onderwerpen zich in het privéleven aan een strikte morele discipline. Het is een levenshouding die lijkt op die van de klassieke calvinisten: zij zijn 'actief *in* de wereld maar niet *van* de wereld.'

Die discipline vormt de kern van de religieuze identiteit van de beweging. Wegens het privé karakter ervan is ze aanzienlijk minder gemakkelijk waarneembaar dan de publieke activiteiten. De beweging staat in de traditie van de Turkse mystieke islam (soefisme) en de methoden van disciplinerende en het bijbrengen van de gewenste vrome levenshouding komen dan ook uit die traditie. De verplichte rituelen – vooral gebed en vasten – zijn belangrijker dan diepgaande bestudering van de Koran, de hadith (overleveringen over aan de Profeet toegeschreven woorden en daden), en islamitisch recht. Zoals gebruikelijk in soefiïdes en door het soefisme beïnvloede religieuze bewegingen worden de volgelingen geacht frequent tijd te nemen om gebedsformules te reciteren. De gebedsformule die kenmerkend is voor de Gülenbeweging, en voor de Nur-beweging in het algemeen, wordt *Cevşen* ('harnas', 'maliënkolder', d.w.z. bescherming tegen gevaren) genoemd.²⁹ Aan het opzeggen van dit gebed wordt grote effectiviteit bij het afweren van alle mogelijke gevaren toegeschreven.

De enige andere religieuze teksten die systematisch worden gelezen, bij voorkeur in groepsverband, zijn de geschriften van Gülen zelf en van Said Nursi, de stichter van de Nur-

²⁸ Een nieuwe benaming die sinds kort gebruikt wordt door aanhangers om de beweging mee aan te duiden is 'Vrijwilligersbeweging'. Met name in Nederland maakt men bezwaar tegen de benaming Gülenbeweging, maar dat is niet overal zo: de Amerikaanse afdeling maakt zelf gebruik van de uitdrukking 'the Gulen movement'.

²⁹ Deze gebedsformule zou door de engel Gabriël aan de Profeet Muhammad zijn geopenbaard en via diens nakomelingen zijn overgeleverd; in Turkije is dit gebed vooral binnen de Nur-beweging (en de Gülenbeweging) bekend. De naam 'maliënkolder' verwijst naar het bevel van de engel aan Muhammad, eerst zijn maliënkolder af te leggen en vervolgens het gebed te reciteren.

beweging waaruit de Gülenbeweging is voortgekomen. Nursi's geschriften, die samen bekend staan als de *Risale-i Nur* ('Verhandeling over het [Goddelijke] Licht') vormen een commentaar op de Koran en de plichten van de moslim dat deels gebaseerd is op dromen en visioenen.³⁰ De *Risale-i Nur* is in een moeilijk toegankelijk, archaisch Turks met veel Arabische en Perzische woorden geschreven. Het is een tekst die nauwelijks intellectueel kan worden begrepen maar die moet worden ondergaan; men dompelt zich erin onder, leert sommige passages uit het hoofd, en neemt geleidelijk aan beelden, ideeën, en gevoelsassociaties in zich op. De geschriften van Gülen zijn toegankelijker, maar bevatten eveneens veel Arabische uitdrukkingen, waarvan de betekenis mondeling moet worden toegelicht door meer ingewijden. Het gezamenlijk en onder begeleiding lezen van deze moeilijke teksten en daarbij geleidelijk tot diepere betekenislagen doordringen, draagt bij tot het ontstaan van een gemeenschappelijke habitus en een bewustzijn deel te hebben aan iets dat voor de buitenwereld onbegrijpelijk is.

Het bestuderen van de *Risale-i Nur* en van Gülen's geschriften vindt plaats in huiselijke kring (waar een aantal families samenkomen om *Risale* te lezen) of in 'studiehuizen' (*dersane*), huizen die speciaal zijn gereserveerd voor het houden van *sohbets*, de bijeenkomsten waar deze teksten eerbiedig worden besproken. Vaak is een *dersane* tevens een studentenhuus, waar studenten die met de beweging zijn verbonden gratis of goedkoop mogen wonen. De instelling van de *dersane* is specifiek voor de Nur-beweging (en dus niet alleen voor de door Gülen geleide vertakking daarvan) en vormt de belangrijkste institutie voor het organiseren van de aanhang.³¹ *Sohbets* worden ook door andere Turkse islamitische bewegingen georganiseerd. Oorspronkelijk was *sohbet* de term voor het in nabijheid van de soefimeester verkeren, waarbij men geacht werd via informeel contact, conversatie of niet-verbale communicatie met de meester iets van diens spirituele kracht in zich op te nemen en zich door hem te laten leiden. In de tegenwoordige context kan een *sohbet* een soort seminar zijn, of een lezing, maar doorgaans wel één waar iets van spirituele betekenis wordt overgedragen. Het luisteren of kijken naar een *sohbet* van Gülen zelf, ook al is dat slechts via een videocassette of DVD, wordt door veel respondenten ervaren als een interactie waarbij men een spirituele energie voelt overspringen.

Vanwege de geestelijke superioriteit die men in Said Nursi zowel als Fethullah Gülen onderkent, noemt niemand deze leermeesters zomaar bij de naam. Men gebruikt eretitels: over Said Nursi, die door andere *nurcus* doorgaans Bediüzzaman, 'Sieraad van de Tijd' wordt genoemd, wordt gewoonlijk *Üstad* ('Meester') genoemd, en Fethullah Gülen *Hocaefendi* ('Heer Leraar'). Personen uit de directe omgeving van beide leermeesters delen in het gezag

³⁰ De naam van Nursi's *Risale* verwijst naar het zg. Lichtvers in de Koran (*Ayat al-Nur*, hoofdstuk 24 vers 35, dat talloze mystici heeft geïnspireerd).

³¹ Binnen de Gülenbeweging wordt soms aan de naam *ışık evi*, 'huis van het licht' de voorkeur gegeven boven *dersane*. *İşık* is het Turkse equivalent van het Arabische woord *nur*, 'licht', en de beweging bedoelt het woord expliciet als verwijzing naar het Lichtvers. De term wordt ook wel gebruikt bij andere instellingen van de beweging; de universiteit die de beweging in Erbil in Iraaks Koerdistan heeft gesticht heet bijvoorbeeld *İşık Üniversitesi*.

dat aan dezen wordt toegekend, en er is een natuurlijke hiërarchie van gezag binnen de beweging die samenhangt met de mate van nabijheid tot deze centrale figuren. Al deze dragers van afgeleid religieus gezag worden als *abi* ('oudere broer') betiteld – een term die in Turkije heel algemeen gebruikt wordt om iemand aan te spreken, maar die bij de Nur- en Gülenbeweging daarnaast een speciale betekenis gekregen heeft.³² Er zijn *abis* die Gülen's naaste medewerkers zijn en die samen met hem leiding geven aan de beweging in haar geheel; er zijn *abis* met gespecialiseerde taken; en er is een regionale hiërarchie van *abis*, met twee of drie niveaus (land – regio – stad), en daaronder weer *abis* met eenvoudigere, beperkte taken zoals het leiden van een pension of *dersane*. Vrouwen zijn apart georganiseerd, met eigen pensions en *dersanes*, en eigen regelmatige groepsbijeenkomsten; de leidende rol wordt bij hen gespeeld door de *abla*, 'oudere zuster'.

Het zijn *abis*, op alle niveaus, die de volgelingen helpen de geschriften van *Üstad* en *Hocaefendi* te begrijpen, die onbekende uitdrukkingen verklaren en de teksten in verband brengen met het leven en de bijzondere statuur van de meesters. Aan beiden worden bijna bovenmenselijke eigenschappen toegeschreven. Verhalen van *Abis* over deze meesters, soms ook gebaseerd op dromen of visioenen, worden op hun beurt gezaghebbend en worden door volgelingen doorverteld: *Abis* hebben gedroomd dat ze *Hocaefendi* samen zagen met de Profeet, dat *Hocaefendi* de *Mehdi* is (de Messias van de Islam, die aan het einde van de tijden komt om na een periode van ongerechtigheid een rijk van rechtvaardigheid in te stellen), dat dankzij *Hocaefendi* Europa binnen enkele decennia voor de helft tot de islam zal zijn bekeerd en dat de moslims de overblijvende christenen zullen helpen het Paradijs te verwerven.³³

Als hulpmiddel bij de zelfdiscipline houden volgelingen van de beweging (*şakirt* of 'leerling' genoemd) een zg. *çetele* bij, een soort dagboek waarin wordt opgetekend wat men iedere dag aan devotie heeft verricht: hoe lang men uit de *Cevşen* heeft opgezegd, hoeveel van *Üstad* of *Hocaefendi* gelezen. In internaten en pensions van de beweging wordt de *çetele* van de *şakirt* regelmatig door diens *abi* gecontroleerd. Ook het feit dat de *şakirt* in internaten en studentenhuisen bijna nooit alleen zijn – ze delen doorgaans een kamer met anderen – versterkt de onderlinge controle en discipline. Binnen de beweging (maar niet in de scholen en andere publieke activiteiten) bestaat een strikte gendersegregatie; mannelijke en vrouwelijke studenten hebben hun eigen instellingen en zien niemand van de andere sekse. Relaties met iemand van de andere sekse zijn niet toegestaan. Huwelijken worden bij voorkeur door de beweging gearrangeerd (hoewel er geen sprake is van dwang, maar slechts morele druk).

Wat de auteur van de meest grondige studie over de Gülen-beweging in Turkije, Berna Turam, schrijft over de discipline en gehoorzaamheid bij de kernleden van de beweging en

³² De meer correcte schrijftaalkomvorm van deze term is *ağabeyi*, maar in toenemende mate wordt de kortere hier gebruikte vorm *abi* geschreven. De klemtoon ligt op de eerste lettergreep.

³³ De genoemde voorbeelden betreffen verschillende dromen, van verschillende *abis*, waarover we van verschillende respondenten hoorden.

over het grote verschil in geesteshouding tussen de publieke activiteiten van de beweging en de eisen die aan deze kernleden worden gesteld, geldt ook voor de volgelingen in Nederland:

“The main characteristic of everyday life among those in the inner core is communal order and discipline. *There is no obligation to join and remain in the inner core or to be in service. However, if one chooses to be part of it, there is not much negotiation over the ruling principles of life and morality. It is an all-encompassing package deal that cannot be chosen halfway.* The uniform rule-bound piety in the private sites provides an ambiguous contrast to the tolerant discourses in the public sites. The pious private sites impose rigid restrictions on individual liberties. [...] *Liberal values promoted in the window sites, such as tolerance for individual freedom, are replaced by the rule-observing moral life of the inner core.*”³⁴

In de jaren dat Turkijes specifieke vorm van secularisme het meest rigoureuus in de praktijk werd gebracht – de periode 1925-50, en opnieuw enkele jaren na 1960 – werden mystieke bewegingen, waaronder de Nur-beweging, vervolgd als belemmeringen voor de gewenste modernisering. Said Nursi bracht een groot deel van deze periode in gedwongen verbanning en onder huisarrest door. Na zijn overlijden in 1960 werd zijn lichaam door militairen meegenomen en op een onbekende plek begraven om te voorkomen dat er een cultus rond zijn graf zou ontstaan. Mensen die Nursi's werken in publiek lazen werden gearresteerd als staatsgevaarlijk.³⁵ Deze geschiedenis van vervolging heeft haar sporen nagelaten in de habitus van de verschillende vertakkingen van de Nur-beweging (waaronder die van Fethullah Gülen). Het wantrouwen tegenover de buitenwereld, en de neiging alles wat de interne gang van zaken binnen de beweging betreft geheim te houden, zijn op de ervaringen van deze periode te herleiden.

De aanhang van de beweging en Gülen's 'gouden generatie'

De oorspronkelijke aanhang van de beweging was voor een belangrijk deel zeer conservatief en uiterst nationalistisch, vol vooroordelen tegen niet-moslims en seculiere geloofsgenoten (en vooral tegen alevieten en nationalistische Koerden). Ze was vooral afkomstig uit de traditionele lagere middenklasse – winkeliers en ambachtslieden (*esnaf*), onderwijzers, etc. Sinds de transformatie Turkije van jaren 80 heeft de beweging ook een aanzienlijk modernere aanhang gekregen: middengrote ondernemers in moderne bedrijfstakken, hoogopgeleide

³⁴ Berna Turam, *Between Islam and the state: the politics of engagement*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2007, p. 62 (cursivering toegevoegd). Dit boek is de bewerking van een proefschrift waarop de auteur aan de McGill University in Montreal promoveerde.

³⁵ Umut Azak geeft een goed overzicht van de bijna panische manier waarop de overheid op Nursi reageerde en hem tot ikoon van 'religieuze reactie' maakte in haar *Islam and secularism in Turkey: Kemalism, religion and the nation state*, London: I.B.Tauris, 2010, pp. 115-38.

mensen uit alle faculteiten: ingenieurs, artsen, apothekers, juristen – mensen met een kosmopolitischere houding.

Volgens een recent onderzoek in verschillende provinciehoofdsteden in Turkije lijkt van de verschillende islamitische bewegingen de Gülenbeweging degene te zijn die onder studenten de meeste aanhang heeft. Alle studenten bleken de beweging van naam te kennen. Een deel van de aanhangers was ermee in aanraking gekomen door regelmatig bezoek aan een *dersane* in het kader van de voorbereiding voor het toelatingsexamen voor de universiteit; een ander deel had aan de universiteit zelf met de beweging kennisgemaakt en was toegetreden.³⁶ Hoogopgeleiden lijken in Turkije, en nog sterker in de diaspora, oververtegenwoordigd te zijn binnen de beweging.

Door de veranderende samenstelling van de aanhang lijkt er een zekere spanning te bestaan tussen oudere volgelingen, die nog de houding van de jaren zestig weerspiegelen en de neiging tot xenofobie niet hebben losgelaten (en van wie men anti-christelijke, anti-joodse en anti-seculiere opmerkingen kan beluisteren), en de hoger opgeleide moderne aanhangers die sterker beïnvloed zijn door het latere discours van pluralisme en dialoog, en die ook in hun werksfeer gewend zijn met andersdenkenden om te gaan.

De beweging streeft ernaar de aanhang in alle sectoren van de samenleving te vergroten, maar bijzondere aandacht wordt geschonken aan het vormen van wat genoemd wordt ‘de gouden generatie’ (*altın nesil*), een elite van toegewijde en bekwame jonge mensen, die vroomheid en de bereidheid te dienen paren aan maatschappelijk succes. Het ideaal van zo’n ‘gouden generatie’ is geen uitvinding van Gülen maar is afkomstig van de stichter van de Nur-beweging, Said Nursi. Bij Gülen kreeg het echter de praktische invulling waarbij de beweging ernaar streeft op alle mogelijke terreinen van activiteit mensen te leveren die uiterst professioneel zijn en tegelijk een levenshouding hebben die gekenmerkt is door diepe vroomheid, bescheidenheid, en de bereidheid eigenbelang op te geven ten dienste van de beweging. De Gülenscholen vormen een belangrijk instrument van dit streven, maar alleen in de zin dat die scholen, die een breed scala aan leerlingen hebben, de gelegenheid bieden potentiële leden van de ‘gouden generatie’ te identificeren en geleidelijk de bijbehorende spirituele disciplinerende te geven (die buiten de scholen plaatsvindt). Op de internaten en in studentenhuizen vindt een belangrijk deel van die disciplinerende plaats, maar veel scholieren en studenten die jarenlang in deze omgeving verblijven raken weer geleidelijk uit deze invloedssfeer zonder tot de elite door te dringen. Het is uiteindelijk vooral via een proces van zelfselectie dat de elite wordt gevormd, die de kern van de beweging vormt en die het eigen leven grotendeels in het teken van *hizmet*, het dienen, stelt. Nieuwe *abis* op de verschillende niveaus worden uit deze groep geselecteerd.

³⁶ Binnaz Toprak, et al., *Türkiye’de farklı olmak: din ve muhafazakarlık ekseninde ötekileştirilenler* [Anders zijn in Turkije: processen van ‘othering’ langs de as van religie / conservatisme], Istanbul: Bogaziçi Üniversitesi, 2008, p. 152.

De aanhang van de beweging is veel breder dan deze elite alleen; veel voormalige bewoners van een internaat of studentenpension hebben wat afstand tot de beweging genomen, maar blijven een mate van loyaliteit voelen. Er waren tal van redenen om afstand te nemen (verder toegelicht in een later hoofdstuk): sommigen zagen de beweging vooral als middel om een goede opleiding te krijgen en namen afstand na voltooiing van de studie; anderen voelden behoefte aan meer privacy, kregen een relatie met een vriend of vriendin (wat binnen een studentenpension strikt verboden was), of begonnen te twijfelen aan de religieuze ideeën die de beweging vertegenwoordigde. Een nog veel bredere groep van aanhangers bestaat uit sympathisanten die de beweging een warm hart toedragen en de conservatief-religieuze en nationalistische attitude delen maar geen strikte disciplinerende hebben gevolgd. Zij nemen wel min of meer regelmatig deel aan ontmoetingen die de beweging organiseert, per beroepsgroep of op het niveau van de stad of wijk, maar zijn niet voor alle mogelijke activiteiten inzetbaar.

Een belangrijke groep onder de aanhang zijn de *zg. mütevellis*, de personen die de beweging financieel ondersteunen. Van een *mütevelli* wordt niet verwacht dat hij zich aan een strikte morele discipline onderwerpt (al wordt dat wel gewaardeerd). *Mütevelli, abi* en *şakirt* zijn de drie duidelijkst te onderkennen categorieën van aanhangers van de beweging, met onderscheiden rollen. Om hen heen bevindt zich een grote groep waarvan de mate van betrokkenheid bij de beweging aanzienlijk moeilijker vast te stellen is en die men de maatschappelijke partners van de beweging zou kunnen noemen. Velen hebben een andere, eerder seculiere achtergrond, maar blijven in contact met de beweging vanwege andere gemeenschappelijke belangen. Dat is het duidelijkst waar te nemen bij de aan de beweging gelieerde ondernemersverenigingen en de diverse dialoogactiviteiten.

Turkse Moslim Broeders of Turks-islamitische Jezuiten ?

In de pers is de Gülenbeweging wel ‘ultra-orthodox’, ‘fundamentalistisch’ of ‘islamistisch’ genoemd. Deze termen zijn ons inziens zeer misleidend, indien ze althans in de gangbare betekenis worden gebruikt. De term ‘orthodox’ verwijst, als we het over moslims hebben, doorgaans naar het strikt vasthouden aan de vier rechtsscholen en een fixatie op precies vastgelegde regels. De Gülenbeweging erkent weliswaar de hanefitische rechtsschool (en voor Koerdische aanhangers de sjafi’itische school), maar de teksten over islamitisch recht en preciese rituele regels die de kern van de islamitische orthodoxie vormen spelen nauwelijks of helemaal geen rol. In plaats van op de rechtsregels richt de beweging zich op morele waarden. ‘Fundamentalistisch’, in de zin van een strakke oriëntatie op de heilige schrift (Koran en hadith), is de beweging al evenmin. Ze richt zich veel meer op de door de twee grote leraren Nursi en Gülen geschreven teksten dan op de Koran en gezegden van de Profeet. Ook de fixatie op preciese gedragsregels die vaak typerend voor fundamentalisten is, vindt men niet bij de aanhang van Gülen. De term ‘islamisme’ wordt doorgaans gereserveerd voor bewegingen die een politiek programma gebaseerd op de islam hebben. Voor islamisten is de islam niet alleen maar een religie in de strikte betekenis van het woord maar een allesomvattende ideologie, een handleiding voor de inrichting van de samenleving, de staat en

de economie. Ook dit is bepaald niet op de Gülenbeweging van toepassing. De beweging is sociaal conservatief en zoekt aansluiting bij de sterk door soefisme gekleurde traditionele islam van Turkije. Net als fundamentalisten en islamisten wijst men bepaalde aspecten van de moderne westerse cultuur af, maar de beweging is veel sterker geneigd tot soepele omgangsvormen met andersdenkenden.

Als men zou zoeken naar vergelijkbare bewegingen elders in de wereld van de islam, dan is het meest voor de hand liggende voorbeeld de Moslim Broederschap, die ook de leden een strikte morele en spirituele disciplinerende oplegt, een hiërarchische opbouw heeft, en in een groot aantal landen georganiseerd is. Er zijn echter aanzienlijke verschillen, en die gaan verder dan het verschil tussen Turkse en Arabische islam alleen. De Broederschap is primair een politieke beweging, en zij streeft naar het islamiseren van de publieke sfeer, terwijl voor de Gülenbeweging juist het seculiere karakter van de publieke activiteiten zo kenmerkend is (naast de strikte spirituele discipline en sociale controle binnen de beweging zelf). Wel hebben beide bewegingen met elkaar gemeen dat ze veranderingen in de samenleving willen bewerkstelligen door te beginnen bij het individu, dat moet worden gevormd tot een nieuw type mens: de ‘islamitische persoonlijkheid’ bij de Broederschap, de ‘gouden generatie’ bij Gülen. In de ideologie van de Broederschap moet vervolgens de samenleving door deze ‘islamitische persoonlijkheden’ worden geïslamiseerd, en uiteindelijk de staat tot een ‘islamitische staat’ omgevormd, waarin in overeenstemming met de goddelijke wet wordt geregeerd. Een expliciet verzoeken over de islamitische staat bestaat bij de Gülenbeweging niet (voorzover de onderzoekers bekend is ook niet in interne kring), en de politiek die zij bedrijft is van een andere orde, waarbij het er voornamelijk om gaat de Turkse gevestigde secularistische of antireligieuze elite (op politiek, economisch en cultureel gebied) geleidelijk te vervangen door een elite uit eigen kring. De Moslim Broederschap zelf ziet in Turkije de ‘pro-islamitische’ partijen geleid door Necmettin Erbakan, ook wel de Milli Görüş-beweging genoemd, als de meest verwante beweging.³⁷ Erbakan nam regelmatig deel aan de internationale bijeenkomsten waar leiders van de Broederschap in verschillende landen elkaar ontmoetten.

Met de bekendste fundamentalistische bewegingen heeft de Gülenbeweging wel heel weinig gemeen. De salafistische islam – een verzameling stromingen die alle geloofsvoorstellingen en rituele handelingen afwijzen die niet door de eerste drie generaties moslims al werden aangehangen en uitgevoerd – kent wel vergelijkbare vormen van ascetische zelfdisciplinerende

³⁷ Dit waren achtereenvolgens de volgende partijen: Partij van Nationale Orde (Milli Nizam Partisi, 1970-71), Nationale Heilspartij (Milli Selamet Partisi, 1973-80), Welzijnspartij (Refah Partisi, 1983-98), Partij van de Deugd (Fazilet Partisi, 1998-2001). Na het verbod van laatstgenoemde partij richtte Erbakan met enkele getrouwen de Partij van het Geluk (Saadet Partisi) op, terwijl de jongere charismatische leider Recep Tayyip Erdoğan en vrienden de gematigd conservatieve Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling (AKP) oprichtten, de huidige regeringspartij. De vleugels van de Moslim Broederschap die voorstander zijn van deelname aan het liberaal-democratische proces, met alle compromissen die dat met zich meebrengt, zijn gefascineerd door de AKP als na te volgen voorbeeld, maar de AKP lijkt openlijke internationale contacten met de Broederschap te vermijden.

maar is vooral gericht op een zo letterlijk mogelijke toepassing van uit de Koran en Hadith af te leiden voorschriften voor ritueel, kleding en sociaal gedrag. Zowel de spiritualiteit van de Gülenbeweging als haar diverse maatschappelijke activiteiten zijn voor salafisten ontoelaatbare afwijkingen van de 'zuivere' islam. Saoedi-Arabië is, niet toevallig, één van de weinige moslimlanden waar scholen en andere activiteiten van de Gülenbeweging niet zijn toegestaan.

Het is verrassend dat de religieuze beweging waarmee de Gülenbeweging misschien wel het meest gemeen heeft een christelijke beweging is, de orde der Jezuiten – tussen beide bestaat een soort familiegelijkenis die wederzijds erkend wordt. De nadruk op het vormen van een intellectuele elite, de ascetische discipline, de bereidheid van de kernleden van de beweging om te gaan waarheen de beweging hen zendt, de spiritualiteit die gecultiveerd wordt in besloten kring in combinatie met een actief engagement met de moderne wereld, en dialoog met andersdenkenden zijn trekken die men in elkaar herkent. Dit is ook anderen opgevallen: door andere islamitische bewegingen in Turkije is de Gülenbeweging wel uitgemaakt voor een krypto-christelijke beweging of een sekte die zou streven naar versmelting van de twee religies – vooral sinds Gülen's ontmoeting met de Paus.

Anders dan de Jezuiten zijn de volgelingen van Gülen doorgaans niet celibatair. (Gülen zelf is dat trouwens wel, net als Said Nursi dat was; hij verklaart zijn afwijzing van seksualiteit – die in strijd is met de dominante moraal van de islam – uit de keuze voor volledige toewijding aan zijn missie.) Maar ook de Gülenbeweging reguleert de seksualiteit van de *şakirts*. Seksuele activiteit wordt sterk ontmoedigd; masturbatie is (net als in vrijwel alle andere religieuze bewegingen) taboe en wie een vriend of vriendin krijgt, al betreft het slechts een platonisch contact via de telefoon, kan in principe niet langer in een studentenhuus van de beweging blijven. Waar veel andere islamitische bewegingen huwelijk op jonge leeftijd (met een partner binnen de beweging) aanbevelen, om de zonde van voorechtelijke seks te voorkomen, is het binnen de Gülenbeweging gebruikelijk, dat trouwe volgelingen het huwelijk lang uitstellen om zich eerst volledig aan de beweging te wijden. Wanneer ze uiteindelijk trouwen, is het in principe ook hier de beweging die een partner zoekt.

Onder christenen die actief zijn in de interreligieuze dialoog bestond al geruime tijd de mening dat de Turkse Nur-beweging één van de zeer weinige islamitische bewegingen is die werkelijk geïnteresseerd is in dialoog en die bereid is op voet van gelijkheid met niet-moslims, althans met christenen, ontmoetingen aan te gaan. Vanaf de jaren negentig is het vooral Gülen geweest die actief een rol is gaan spelen in de dialoog met christenen en met andersdenkenden, en voor wie de dialoog een belangrijk aspect van de publieke activiteit werd. Een persoon die de afgelopen vijftien jaar een rol gespeeld heeft in de bemiddeling tussen de Gülen-beweging en christelijke instanties is de vooraanstaande Amerikaanse Jezuiet Dr. Thomas Michel, een bekend islamoloog en arabist. Michel heeft o.a. in Turkije gedoopt en was in de jaren negentig de hoogst verantwoordelijke functionaris in het Vaticaan voor de dialoog met de islam. Hij speelde op de achtergrond een rol bij de ontmoeting tussen Gülen en de Paus in 1998 en heeft vaak als advocaat en apologet van de beweging opgetreden. Hij heeft Gülen in de VS vaak ontmoet, en is een frequent en graag geziene gast op Gülen-

conferenties. Hij heeft een groot aantal positief getoonzette maar zeer informatieve artikelen over Gülen en de Gülenbeweging gepubliceerd (veelal in door de beweging gesponsorde publicaties).³⁸

Op de gelijkenissen tussen de Jezuïeten en de Gülenbeweging is wel eerder gewezen. In het eerder geciteerde *Time* artikel van 24 april 2010 wordt zelfs van een directe beïnvloeding gesproken: Gülen's eerste volgelingen zouden zijn onderwezen door christelijke zendelingen met ervaring in Afrika en Latijns-Amerika.³⁹ Concrete informatie over zulke vermeende directe invloeden zijn de onderzoekers echter niet tegengekomen. Dr. Thomas Michel zelf ontkent dat er een bijzondere band bestaat tussen Jezuïeten en de Gülenbeweging; hij is de enige Jezuïet die intensief contact met Gülen en zijn beweging heeft gehad. De overeenkomsten tussen de Sociëteit van Jezus en de Gülenbeweging zijn, zegt hij, min of meer toevallig en vallen te herleiden tot de persoonlijkheidsvormende waarde van spirituele oefeningen.⁴⁰

De interne organisatie van de Gülenbeweging

Eén van de moeilijkst te doorgronden aspecten van de beweging is de mate van centralisatie en coördinatie van activiteiten in de talrijke plaatsen waar ze actief is. Woordvoerders van instellingen die tot de beweging behoren, in Nederland zowel als elders, geven vrijwel altijd aan dat ze wel geïnspireerd zijn door de ideeën van Gülen maar dat ze geen specifieke instructies ontvangen hebben of nog ontvangen. Alle activiteiten zouden ze geheel op eigen initiatief ondernemen, en als er al een grote gelijkenis is tussen de activiteiten op verschillende plaatsen, dan zou dat het gevolg zijn van navolging van succesvolle voorbeelden, niet het resultaat van centrale planning en gecoördineerde uitvoering.

³⁸ Thomas Michel, 'Fethullah Gülen as educator', in: M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, 2003, pp. 69-84; Thomas Michel, 'Sufism and modernity in the thought of Fethullah Gülen', *The Muslim World* 95, 2005, 342-58; Thomas Michel, 'Fethullah Gülen: following in the footsteps of Rumi', in: Ihsan Yilmaz (ed.), *Peaceful coexistence. Fethullah Gülen's initiatives in the contemporary world*, Leeds: Leeds Metropolitan University Press, 2007, pp. 183-92. De tekst van een vijftiental lezingen en artikelen over Gülen is te vinden op zijn persoonlijke website, <http://www.thomasmichel.us/sitemap.html>.

³⁹ "Gülen's method is similar to the way in which Catholic Jesuits spread religion by emphasizing a well-rounded education. In fact, Gülen's first recruits were instructed by Christian missionaries with experience in Africa and South America." <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1969290,00.html>.

⁴⁰ Persoonlijke correspondentie met Dr. Michel. Hij merkt hierover op: 'I think the "family resemblance" is coincidental and has to do more with a deep commitment to an activist way to be Muslim/Christian that leads to enthusiastic new initiatives and many success stories. This "deep commitment" that is at the heart of both movements arises from the interior activities that you mentioned - the retreats, sohbetler, jawshan [cevşen] etc. Most of these interiorizing practices they inherited from the Nur movement.'

Het gebeurt niet vaak dat een echte insider een boekje open doet over de gang van zaken binnen de beweging. Eén van de zeer weinigen, Nurettin Veren, heeft in 2004 en 2005 aan de nationalistische pers een aantal ‘onthullende’ interviews gegeven, waarin hij beweerde dat de beweging zeer sterk gecentraliseerd is en dat Gülen zich persoonlijk met ieder detail bemoeide, tot het arrangeren van de huwelijken van de aanhangers en het bedenken van namen voor hun kinderen (zo’n 400 tot 500 per maand) toe. Veren zou vanaf 1966 nauw met Gülen verbonden zijn geweest en diverse leidende posities in de beweging hebben ingenomen, o.a. bij de krant *Zaman* en het televisiestation *Samanyolu*. In sommige media werd zelfs met enige overdrijving van ‘Gülens tweede man’ gesproken; bronnen binnen de beweging meldden alleen dat Veren nooit een positie van belang had bekleed en onthielden zich van commentaar over zijn beweringen.⁴¹ Veel werkelijk schokkends bevatten Verens ‘onthullingen’ niet, maar ze bevestigden het beeld van een strak en autoritair geleide organisatie, waarin Gülen en een handvol vertrouwelingen controle hebben over een machtig zakenimperium, een belangrijk deel van de media, en zelfs een deel van het overheidsapparaat.

De beweging bewaart een zorgvuldig stilzwijgen over de interne organisatie, of ontkent dat er zoiets als een centraal leiderschap zou bestaan. De namen van Gülens naaste medewerkers, die sinds de late jaren zestig samen met hem de beweging hebben opgebouwd, zijn wel bekend en er is ook wel enig inzicht in de arbeidsverdeling en verdeling van verantwoordelijkheden tussen hen (media, hoger onderwijs in Turkije, zakenwereld, contacten met politici, activiteiten in verschillende delen van de wereld), maar de mate van betrokkenheid van deze groep bij alle activiteiten in het buitenland blijft zeer ondoorzichtig.

In ieder land buiten Turkije is er één *abi* die de hoogste verantwoordelijkheid voor de activiteiten in dat land heeft en die de hoofdlijnen uitzet, en onder hem voor iedere regio een *abi*, en soms nog een derde bestuurslaag van stedelijke *abis*. In Nederland lijken er nu slechts twee bestuurslagen te zijn: de *abi* voor Nederland en een aantal *abis* voor regio’s zoals Rotterdam, Amsterdam, Utrecht-Amersfoort, Arnhem en omgeving, enzovoort. Deze bestuurders van de territoriale structuur zijn allen in Turkije in de beweging opgeleid (en die in Nederland spreken dan ook niet allemaal even goed Nederlands). In principe kunnen deze

⁴¹ In het lang voor de affaire verschenen boek van Latif Erdoğan, waarin diverse naaste medewerkers van Gülen in de beginperiode met name genoemd worden, komt Nurettin Veren niet voor, wat erop wijst dat hij inderdaad niet zo’n belangrijke positie binnen de beweging had. Verens geloofwaardigheid werd ook aangetast door sommige van zijn beschuldigingen aan het adres van Gülen en doordat hij zich bijna onmiddellijk aansloot bij de ex-Maoïstische, ultranationalistische İşçi Partisi (Arbeiderspartij), vanouds een fel tegenstander van alle islamitische groepen in het land. Hij zou met Gülen gebroken hebben toen deze besloot zich definitief in de VS te vestigen, en met name omdat Gülen volgens Veren nauw met de CIA samenwerkt en daarbij de nationale belangen van Turkije schaadt. Gülens medewerkers zouden Veren eerst op verschillende wijzen het zwijgen hebben pogen op te leggen, en vervolgens zou Gülen zelf opdracht gegeven hebben hem te doden. Korte tijd na Verens interviews verschenen berichten in de pers over zijn betrokkenheid bij financiële malversaties. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze berichten deel uitmaakten van een succesvolle poging tot ‘damage control’.

abis na een paar jaar naar een ander land worden overgeplaatst, al levert de toenemende moeilijkheid een verblijfsvergunning te verkrijgen een beperking van hun mobiliteit op. Deze *abis* blijven doorgaans zoveel mogelijk buiten de publiciteit. Ze zijn wel bekend bij de volgelingen van de beweging, want zij leiden regelmatig *sohbets* waarin ze de ideeën van Said Nursi en Fethullah Gülen uitleggen.

Er zijn ons geen gevallen bekend van in Nederland opgegroeide leden die zelf tot hoge bestuursfuncties binnen de beweging zijn doorgedrongen en die in een ander land worden ingezet. De publieke activiteiten – scholen en bijlescentra, dialoog, ondernemersvereniging, etc. – worden daarentegen wel veelal geleid door ter plaatse opgegroeide, hoogopgeleide jonge mensen die uitstekend de weg in de samenleving kennen. Zeer schematisch kan men dus twee typen leider onderkennen: de ideologen en bestuurders enerzijds en de uitvoerders anderzijds. Het lijkt bijna onvermijdelijk dat er spanningen ontstaan tussen beide typen leiders, al was het maar doordat de laatsten intensieve contacten onderhouden met de wijdere samenleving en meer blootstaan aan invloeden van buiten. Daarvan is tot dusver echter niet veel gebleken. In de praktijk is er een minder scherpe scheiding tussen beide leaderstypes en zijn er ook uit Turkije uitgezonden *abis* die een publieke rol overnemen. Dat is vooral het geval in landen waar geen grote Turkse gemeenschap aanwezig is, zodat de zendelingen uit Turkije zelf het netwerk van contacten met de samenleving ter plaatse moeten opbouwen, maar ook in Nederland en andere Europese landen zijn er meerdere *abis* die een publieke functie in instellingen van de beweging vervullen.

Beide typen leiders reizen regelmatig naar Turkije voor overleg. De communicatie van ‘buiten’ naar de leiders in Turkije lijkt aanzienlijk efficiënter dan de horizontale communicatie tussen plaatselijke of regionale afdelingen van de beweging. *Abis* op lagere niveaus zijn wel goed geïnformeerd over alle activiteiten die onder hun verantwoordelijkheid vallen en kennen de andere *abis* binnen hun territoriale structuur ook wel, maar hebben onvolledige informatie over wat er in de parallelle eenheden gebeurt en dat geldt a fortiori voor wat op hogere niveaus gedaan wordt. In ieder land vinden vergelijkbare activiteiten plaats, maar doorgaans goed aangepast aan lokale omstandigheden, wat de indruk wekt dat op de lagere niveaus een aanzienlijke mate van eigen initiatief mogelijk is.⁴²

Naast de hiërarchische territoriale structuur van *abis* bestaat er ook een functionele structuur, die vooral in Turkije zelf duidelijk is: veel beroepsgroepen, met name van hoger opgeleiden, hebben hun eigen structuur van *abis* en *ablas* – de laatstgenoemden uiteraard voor beroepsgroepen waarin veel vrouwen vertegenwoordigd zijn. *Abis* en *ablas* hebben zeer regelmatig overleg met elkaar in ontmoetingen die *istişare* (‘beraadslaging’) genoemd worden. (De genderscheiding blijft hierbij overigens strikt gehandhaafd: er zijn aparte *istişares* voor *abis* en *ablas*.) Hier komen *abis* of *ablas* van gelijk niveau bijeen om met elkaar lopende zaken bespreken en een gemeenschappelijke strategie uit te stippelen; de bijeenkomst wordt gecoördineerd door een hogere *abi*, die het hier besprokene naar een hoger niveau

⁴² Deze observaties zijn gebaseerd op gesprekken met volgelingen en enkele *abis* van lager niveau, en overleg met onderzoekers in Duitsland en Frankrijk.

communiceert. Zulke *istişares* zouden bijna wekelijks op alle niveaus plaatsvinden. De verticale communicatie binnen de beweging vindt vooral via dergelijke *istişares* plaats.⁴³

Internaten, studentenhuzen (*dersane / ışık evi*) en zomerkampen vormen de belangrijkste institutionele structuur waarmee de beweging nieuwe volgelingen opleidt en disciplineert. De sociale druk om te conformeren is hier het sterkst. Daarnaast zijn er voor volgelingen van alle leeftijden en sociale milieus regelmatige ontmoetingen, die een vergelijkbare disciplinerende functie hebben en de volgelingen betrokken houden bij de beweging. Op de laagste niveaus zijn dit ontmoetingen van homogene groepen: mensen uit dezelfde wijk, behorend tot dezelfde beroepsgroep, en van vergelijkbaar opleidingsniveau. Hier kan over gewone alledaagse zaken gesproken worden, mensen kunnen ervaringen uitwisselen, elkaar suggesties doen om problemen op te lossen waarmee ze zich geconfronteerd zien. Er kan ook over meer spirituele zaken gesproken worden; de bijeenkomst is dan een *sohbet*, waar bijvoorbeeld een passage uit de *Risale-i Nur* of uit een toespraak van Gülen besproken wordt.

Mütevellis, de sympathisanten van de beweging die deze financieel ondersteunen, zijn van essentieel belang voor de beweging. Middengrote ondernemers in Turkije, maar ook kleine en middelgrote ondernemers in de Turkse diaspora dragen een belangrijk deel van de kosten van de beweging, en er wordt veel moeite gedaan de *mütevellis* gemotiveerd en bij de beweging betrokken te houden. Individuele zakenlieden worden door *abis* bezocht en bewerkt; daarnaast zijn er *himmets* ('fundraising') bijeenkomsten, waar aan potentiële sponsors wordt uitgelegd wat voor nieuwe ondernemingen er op stapel staan waarvoor geld nodig is. Doorgaans betreft dit nieuwe projecten elders: een school in Centraal-Azië of in Afrika bijvoorbeeld, en wordt ernaar gestreefd, een blijvende band te scheppen tussen een groep sponsors en een gebied van activiteit elders in de wereld.

Voor ondernemers levert een nauwe band met de beweging ook voordelen op: de aanhang van de beweging is groot genoeg om een afzetmarkt te vormen, en de uitstekende netwerken van contacten die de beweging in allerlei landen heeft opgebouwd kunnen ook voor Turkse ondernemers nuttig zijn.

⁴³ Deze beschrijving van de *istişare* ontleen ik aan het binnenkort te verschijnen boek van Bayram Çınar, *Bir sosyal hareketin anatomisi: Fethullah Gülen 'Hoca Efendi' hareketi* [Anatomie van een sociale beweging: de beweging van Hocaefendi Gülen]. Deze auteur is zelf lange tijd binnen de beweging actief geweest maar neemt een kritische distantie.

De Gülenbeweging in Nederland

Ontstaan en ontwikkeling

De activiteiten van de Gülenbeweging in Nederland begonnen in de tweede helft van de jaren negentig duidelijk vorm aan te nemen. Turkse studenten van de tweede generatie – geboren of voor een belangrijk deel opgegroeid in Nederland – waren de zichtbare initiatiefnemers. De rol hierbij van *abis* uit Turkije, die wel aanwezig waren in Nederland, al was het maar om *sohbets* te geven, is niet geheel duidelijk. Rond 1990, en waarschijnlijk al eerder, werden er door *abis* bij *mütevellis* thuis (d.w.z. bij sympathisanten die de beweging financieel ondersteunden) *sohbets* gegeven waarin voornamelijk uit het werk van Said Nursi, de *Risale-i Nur*, gelezen werd. De activiteiten en de doelgroep onderscheidden zich toen niet noemenswaardig van die van andere vleugels van de Nur-beweging, met voornamelijk conservatieve mannen van middelbare leeftijd en ouder als aanhang, zoals wordt gesuggereerd door de herinneringen van deze respondenten:

C. kwam in 1989 op 26-jarige leeftijd naar Nederland op zoek naar werk. Hij is een Koerd uit Oost-Turkije en komt uit een conservatief-religieuze familie; hij heeft een grondige religieuze scholing gehad en leerde als jongeman al de werken van Said Nursi kennen. In Nederland vestigde hij zich in Den Haag, dat een grote Koerdische gemeenschap heeft. In 1993 hoorde hij dat er bij iemand thuis *sohbets* werden gegeven waar leerlingen van Fethullah Hocaefendi de *Risale-i Nur* lazen, en hij sloot zich aan bij deze groep. Hier beluisterde hij ook voor het eerst videobanden van preken van Fethullah Gülen zelf en raakte diep onder de indruk. Wanneer Hocaefendi het had over Allah, de Profeet, of diens Metgezellen raakte hij zo door emotie meegesleept dat hij begon te huilen, en hij wist bij de toehoorders dezelfde emotionele devotie wakker te roepen. Na twee jaar begon C. zijn vrouw mee te nemen naar de *sohbets* (de vrouwen zaten daarbij in een aparte kamer, onder begeleiding van een *abla*). Daar heeft zijn vrouw, die alleen maar Koerdisch kende, van de *ablas* Turks geleerd.

K. kwam met zijn moeder in 1980 als 12-jarige jongen naar Nederland in het kader van gezinshereniging; zijn vader werkte al sinds 1972 in de haven van Rotterdam. De familie was vanouds aan de Nur-beweging gelieerd, en K.'s vader was al vanaf 1973 bekend met Gülen, die hij als de meest inspirerende prediker van de Nur-beweging beschouwde. Begin jaren tachtig kwamen voor het eerst *abis* uit Turkije op bezoek in Nederland en ontstond er een eerste kern van Gülen-volgelingen. In de hele regio Rotterdam betrof dat toen zo'n 20 tot 30 personen. K. is trots op de snelle groei van de beweging, waar zijn vader en hijzelf een bescheiden bijdrage toe hebben geleverd. Zijn vader is inmiddels naar Turkije teruggekeerd en heeft zijn huis in Nederland gratis ter beschikking gesteld van de beweging als *dersane* voor studenten. K. zelf wilde niet als zijn vader in loondienst werken en besloot in de handel te gaan; hij opende een winkel en is nu een succesvol zakenman, en een trouw *mütevelli* van de Hizmet.

Het is door de publieke activiteiten, door studenten geïnitieerd, dat de beweging een ander karakter begon te krijgen. De studenten die tot de beweging waren toetreden moeten wel een sleutelrol gespeeld hebben, want zij waren het die de taal en cultuur kenden en die systematisch de contacten binnen de Nederlandse samenleving opbouwden die de andere activiteiten mogelijk maakten. Sommige van de geïnterviewde activisten van het eerste uur kwamen uit families die al in Turkije een band met de Gülenbeweging of een andere tak van de Nur-beweging hadden, maar een aanzienlijk deel zegt pas tijdens de studie met de beweging in contact gekomen te zijn.

Het eerste contact met de beweging kwam in een aantal van die gevallen tot stand via een eraan verbonden studentenhuus (*dersane / ıřık evi*) en/of via de studentenorganisatie Cosmicus. De studentenvereniging Cosmicus richtte zich specifiek op Turkse studenten en organiseerde activiteiten die de leden hielpen contacten in de Nederlandse samenleving op te bouwen en te leren hoe met Nederlandse instanties kon worden samengewerkt.⁴⁴ Het vormt de kern van een snel groeiend ‘old boys network’ waarvan de leden elkaar effectief in de carrière helpen. De eerste afdeling van Cosmicus werd opgericht in Amsterdam, door studenten aan de VU; daarna volgden afdelingen in zeven andere steden: Rotterdam, Den Haag, Tilburg, Utrecht, Leiden, Nijmegen en Enschede.

De beweging had al vroeg de beschikking over een aantal huizen in verschillende universiteitssteden die als *dersane* werden gebruikt: een gemeenschappelijke ruimte, en voldoende kamers voor vier tot zes studenten, het geheel onder supervisie van een oudere persoon, de *abi* van de *dersane*.⁴⁵ Studenten die werden uitgenodigd konden hier goedkoop verblijven en vonden er een atmosfeer die de studie bevorderde maar weinig privacy toeliet. De *abi* van de *dersane* lette op de studieresultaten en hielp ook, als er problemen met de studie waren, te zoeken naar een passendere opleiding. Het netwerk van de beweging vormde voor de eerste golf van Turks-Nederlandse studenten waarschijnlijk de beste informatiebron over mogelijkheden in het hoger onderwijs in Nederland die er te vinden was.

Studenten die werden uitgenodigd in een *dersane* te verblijven waren niet in alle gevallen al strikt praktiserende moslims; in de beweging actieve studenten rekruteerden met name intelligente en serieuze medestudenten van wie ze verwachtten dat ze met enige overreding tot goede volgelingen van de beweging te maken zouden zijn. Van de studenten die in de jaren negentig in de Gülenbeweging actief waren hadden relatief veel een andere achtergrond – hoewel doorgaans wel nationalistisch en sociaal conservatief. De levensgeschiedenissen die we hebben opgetekend laten in veel gevallen wisseling van studie zien, verhuizing naar een

⁴⁴ Een korte zelfvoorstelling, in een door FORUM samengestelde lijst van studenten- en netwerkorganisaties: “Cosmicus is een landelijke organisatie die middels educatieve, culturele, sociale en wetenschappelijke activiteiten en projecten een bijdrage levert op het gebied van maatschappelijke participatie, integratie en emancipatie in het algemeen en aan de opleiding, ontwikkeling en loopbaan van studenten en alumni in het bijzonder.” (http://www.forumtalent.nl/talent_links.php?cat=1).

⁴⁵ De *abi* is niet noodzakelijk veel ouder in leeftijd; het belangrijkste is dat hij de regels van de beweging goed kent en de werken van Said Nursi en Fethullah Gülen kan uitleggen.

andere stad, kennelijk onder invloed van de beweging, maar ook relatief maatschappelijk succes. Een deel van de actieve studenten uit die periode heeft sindsdien voornamelijk bij instellingen van de beweging gewerkt, maar daarnaast hebben ze ook emplooi gevonden bij gemeentelijke instellingen of in de gemeentelijke politiek, aan universiteiten of in het zakenleven.

Enkele voorbeelden:

-- E. is in 1972 in Nederland geboren en werd nadat hij hier de lagere school doorlopen had door zijn ouders, die bezorgd waren over slechte invloeden op de middelbare school in Nederland (drank, drugs, kleine criminaliteit en seks) naar een middelbare school met internaat in Turkije gestuurd. Dit internaat behoorde tot de conservatief-religieuze Süleymancı-beweging; vanaf de jaren zeventig stuurden veel Turkse ouders in Europa hun kinderen naar deze internaten. In zijn jeugd was E. ook naar een Korancursus van de Süleymancı-beweging geweest – dat waren de eerste die in Europa werden georganiseerd – en hij bewaart warme herinneringen aan de imam die hem les gaf. Rond 1990 kwam E. terug naar Nederland en volgde een paar jaar een MBO-opleiding waarna hij doorstroomde naar een opleiding natuurkunde aan een HBO. Het was in die jaren dat hij voor het eerst met de Gülenbeweging in contact kwam, via imam die regelmatig naar zijn stad kwam en over de ideeën van Nursi en Gülen sprak; zijn vader had ook cassettes van preken van Gülen, die hij beluisterde. Geleidelijk raakte E. betrokken in een kring van andere bewonderaars van Gülen, en samen met hen besloot hij een programma van huiswerkhulp en later een internaat voor Turkse scholieren op te zetten. Er was toen al een (Gülen-) internaat in Rotterdam dat als model diende; de vriendengroep bezocht Rotterdam regelmatig en leerde veel van de ervaringen van Rotterdamse groep. E. zelf maakte zijn eigen studie nooit af maar nam samen met zijn twee broers het door zijn vader opgerichte familiebedrijf over, dat hij tot een modern, succesvol en internationaal georiënteerd bedrijf wist om te vormen. Hij reist de hele wereld over en heeft daardoor niet altijd veel tijd voor de Hizmet – maar hij blijft actief als bestuurder van het door hem mede opgerichte internaat annex huiswerkcentrum.

-- A. groeide op bij familie in Turkije, terwijl zijn vader in Nederland werkte. Na zijn middelbare school kwam hij ook naar Nederland, in de hoop hier verder te kunnen studeren. Hij leerde in korte tijd Nederlands, en toen hij hoorde dat de politie allochtone agenten zocht solliciteerde hij en werd aangenomen. Na een paar jaar bij de politie schreef hij zich in aan een sociale academie en behaalde daar zijn HBO-diploma; vervolgens werkte hij een jaar bij een grote instelling op het gebied van immigratie en integratie. Zijn familie had geen eerdere banden met de Nur- of Gülenbeweging, en in Turkije had hij daar naar eigen zeggen ook nog geen kennis van. In Nederland was hij in diverse Turkse kring actief, van Milli Görüş tot de ‘Grijze Wolven’, voordat hij actief werd in de Gülenbeweging. Hij werd mede-oprichter van een internaat en is sindsdien bij diverse andere instellingen van de Gülenbeweging betrokken geweest. A. heeft grote sociale vaardigheden en heeft een uitgebreid

netwerk van contacten opgebouwd. Hij stortte zich ook in de gemeentelijke politiek en werd voor twee perioden (2002-10) tot gemeenteraadslid gekozen.

-- M. is in Nederland geboren, waar zijn vader werkte, en werd als kind naar Turkije gestuurd om zijn school af te maken. Toen hij in 1992 met een middelbare schooldiploma naar Nederland terugkwam, moest hij opnieuw Nederlands leren. Na een conflict met zijn vader ging hij op kamers wonen en begon op eigen gelegenheid aan een HBO-opleiding. Hier was het dat hij met studenten van de Gülenbeweging in contact kwam. (Zijn vader is eerder Milli Görüş-aanhanger, en in Turkije had hij ook geen kennis met de Gülenbeweging gemaakt, hoewel hij er woonde in een stad waar die sterk is.) Met de ondersteuning van deze vrienden veranderde hij van woonplaats en van opleiding. Toen hij die met succes afsloot kreeg hij leidende functies in diverse met de beweging geaffilieerde initiatieven. Ook hij ging in de gemeentepolitiek en was enkele jaren gemeenteraadslid.

Rond het midden van de jaren negentig kwamen ook enkele jonge in Turkije opgeleide activisten van de beweging naar Nederland. Anders dan de eerdere *abis* waren dit ook mensen met een hogere niet-religieuze opleiding. Ze konden zich hier vestigen door huwelijken met Turks-Nederlandse jonge vrouwen. Zij speelden aanvankelijk vooral een rol op de achtergrond, maar naarmate ze beter Nederlands leerden namen ze ook formele posities in de besturen van diverse met de beweging verbonden instellingen in.

De activiteiten van de beweging zijn van een grote gevarieerdheid. Naast een groot aantal *dersanes* (dat we niet hebben kunnen inventariseren omdat de informatie te ondoorzichtig is) zijn er in diverse steden internaten geweest voor jongeren van middelbare schoolleeftijd, vaak in combinatie met een educatief centrum dat huiswerkbegeleiding voor thuiswonenden, en andere diensten verleent. Recenter heeft de Stichting Cosmicus, een van de vele met de beweging geaffilieerde instellingen, een aantal scholen opgericht. Zowel de internaten als de scholen zijn tot stand gekomen in een proces van intensieve interactie met gemeentelijke en nationale instellingen, waardoor ze nogal afwijken van vergelijkbare instellingen in Turkije en andere landen waar de beweging actief is. Een geheel ander type instelling is de vereniging van Turks-Nederlandse ondernemers, HOGIAF (met verschillende plaatselijke afdelingen). In Rotterdam zijn maar liefst twee verschillende stichtingen die zich met 'dialogo' bezighouden en diverse soorten lezingen en debatten organiseren, de Stichting Dialoog en de Dialoog Akademie. Time Media Centre is de mediatak van de beweging; het gaf de Nederlandse versie van de krant *Zaman* uit, en beheerde enige tijd een regionaal televisiestation (Feza TV) in de regio Rotterdam. Er is verder een gezondheidscentrum in Rotterdam (Sanitas), en een boekhandel (Berk).

Deze opsomming is ongetwijfeld nog incompleet; aanhangers van de beweging zijn niet geneigd spontaan informatie te verschaffen waar niet expliciet naar gevraagd wordt. De verschillende instellingen en initiatieven presenteren zich niet als deel van de Gülenbeweging, en wekken bij voorkeur de indruk onafhankelijk van elkaar door verschillende individuele

initiatiefnemers te zijn opgericht. Maar de meest prominente leden van de beweging hebben allen in meer dan één van deze instellingen functies vervuld en blijken gemakkelijk van de ene naar de andere instelling over te stappen.

Het is een relatief klein aantal personen dat we vanaf de tweede helft van de jaren negentig regelmatig zien optreden namens organisaties die aan de Gülenbeweging verbonden zijn. Het zijn onmiskenbaar intelligente, bekwame mensen met uitstekende studieresultaten en opvallende ondernemingszin. Ze beheersen de Nederlandse taal en cultuur uitstekend, weten hoe ze met Nederlandse ambtenaren, bestuurders en beleidsmakers moeten spreken, en ze slaagden erin bij een deel van de Nederlandse politieke en economische elite enthousiasme te wekken voor de verschillende plannen die zij ontvouwd. En niet ten onrechte, want hun voorstellen hadden steeds wel iets te maken met de vorming van een goed geïntegreerde Turks-Nederlandse elite die een voorbeeld zou kunnen vormen voor andere migrantenkinderen. Op de gemeenteambtenaren en bestuurders die deze jonge mensen leerden kennen maakten ze indruk als verlichte, moderne moslims, die zich uitstekend op hun gemak voelden in een gesecculariseerde omgeving.

De afgelopen tien jaar zijn verschillenden van deze prominente jonge activisten van de Gülenbeweging ook actief betrokken geraakt bij gemeentelijke politiek en zijn één of twee periodes gemeenteraadslid geweest. Hoewel van de Nederlandse politieke partijen het CDA – vanwege de religieuze achtergrond en de sterke bestuurlijke traditie – de meest voor de hand liggende partner is, vinden we naast drie raadsleden die het CDA vertegenwoordigen ook actieve leden van de beweging als raadslid voor Groen Links en de VVD (elk één). Woordvoerders van de Gülenbeweging voeren dit wel aan ter ondersteuning van de stelling dat de beweging verre van homogeen is, dat er plaats is voor mensen van zeer uiteenlopende achtergrond, en dat de beweging geen politieke voorkeur uitspreekt. Een andere verklaring, door enkele respondenten geopperd, is dat de beweging er bewust naar heeft gestreefd de contacten met politieke partijen te diversifiëren.

Het streven naar diversificatie van de sociale contacten laat zich ook duidelijk zien aan de samenstelling van de adviserende lichamen van de verschillende instellingen van de beweging. Men is zich zeer goed bewust van het belang van een raad van advies, en de initiatiefnemers laten zich steevast adviseren door Nederlanders die ter zake kundig zijn, over een uitgebreid netwerk van contacten beschikken en indien nodig invloed kunnen uitoefenen. De Comités van Aanbeveling en Raden van Advies zijn met name bij de Stichting Cosmicus en HOGIAF een belangrijke factor geweest in het succes van deze instellingen. Het feit alleen al dat de initiatiefnemers wisten wie ze als adviseurs moesten aantrekken, laat zien hoe goed ze de Nederlandse samenleving kennen en begrijpen. Het feit dat zeer vooraanstaande Nederlanders bereid bleken in raden van advies of aanbeveling zitting te nemen, zegt ook iets over hun overredingskracht en de positieve indruk die ze weten te maken.

Internaten en huiswerkbegeleiding

In de oprichting van internaten in de jaren negentig leken wensen en zorgen van Turkse ouders en de integratieverlangens van Nederlandse instanties een redelijk compromis te hebben aangegaan. Het internaat is voor Turken geen onbekende instelling. Turkije heeft zoveel dorpen en kleine gehuchten, dat het onmogelijk is de plattelandsbevolking onderwijsvoorzieningen van voldoende kwaliteit in de eigen woonplaats te bieden. Vanaf de jaren vijftig zijn er op grote schaal door de overheid regionale kostscholen (*yatılı bölge okulları*) gesticht, die het mogelijk moesten maken dat ook de dorpsbevolking modern onderwijs kreeg – en, in het geval van de Koerden, geassimileerd werd aan de Turkse cultuur.⁴⁶ Later kwamen daar kostscholen van een ander type bij. Met name de Süleymançı-beweging, die al bekend was door haar Korancursussen, kon in de jaren zeventig, toen de Turkse politiek werd gedomineerd door de conservatief-liberale Gerechtigheidspartij, en later weer onder Özal, internaten voor middelbare scholieren oprichten, die een omgeving boden waaraan conservatief-religieuze families hun kinderen graag toevertrouwden.

Veel Turkse ouders in Europa die zich zorgen maakten over de schadelijke invloed die de schoolomgeving in Nederland op hun kinderen zouden kunnen hebben (drank, drugs en seks), stuurden hun kinderen voor de middelbare schoolopleiding naar Turkije, waar ze bij familie of in een internaat woonden. Vanaf het eind van de jaren zeventig nam het aantal Turkse kinderen uit Duitsland en Nederland die naar Turkije gingen voor hun middelbare schoolopleiding geleidelijk toe. Vooral de internaten van de Süleymançı-beweging waren populair. Het gevolg was natuurlijk wel dat de kinderen daardoor weer vervreemd raakten van de Europese omgeving waarin ze in hun eerste jaren waren opgegroeid en waarheen ze na hun schooltijd terugkeerden. Dat leverde voor de meesten van hen jaren tijdsverlies op.⁴⁷

Dit moet één van de redenen geweest zijn waarom de idee van internaten bij veel grote gemeenten in Nederland aantrekkelijk klonk als een middel om de integratie en onderwijsparticipatie te bevorderen. Scholieren zouden hierbij immers naar een gewone Nederlandse school kunnen gaan en begeleiding krijgen die gericht was op het functioneren binnen de Nederlandse samenleving. Actieve leden van de Gülenbeweging, voor het merendeel studenten, slaagden erin ouders en gemeentebesturen te interesseren in dit concept. Ze zagen zichzelf als een voorhoede met de morele plicht jongere migrantenkinderen te helpen. Door huiswerkbegeleiding en het aanbieden van een strakke structuur hoopten ze jongeren met leer- en gedragsproblemen te helpen de kans op schoolsucces te vergroten.⁴⁸

⁴⁶ Koerdische nationalistten hebben gelijk dat één van de expliciete bedoelingen van deze scholen de assimilatie van de niet-Turkse bevolking was (bv Osman Aydın, *Yatılı bölge okulları ve asimilasyon*, Karakoçan, 1969), maar het waren deze scholen die de doorstroming van grote aantallen Koerden naar het hoger onderwijs mogelijk maakten en die, meer in het algemeen, de plattelandsbevolking in de natie integreerden.

⁴⁷ Diverse respondenten hadden dit persoonlijk ervaren; ze prezen het initiatief van internaten in Nederland als een grote verbetering in het belang van de scholieren.

⁴⁸ Interviews met enkele van de initiatiefnemers voor de eerste internaten.

Jongens- en meisjesinternaten voor middelbare scholieren, gefinancierd door ouders en soms met gemeentelijke subsidies, werden vanaf de tweede helft van de jaren negentig opgericht in Rotterdam, Amsterdam, Zaandam, Utrecht, Nijmegen, Tilburg, Breda, Eindhoven, Deventer en Leiden – en mogelijk ook nog in andere steden. Huiswerkbegeleiding wordt in nog meer steden aangeboden. Het waren overigens niet alleen volgelingen van de Gülenbeweging die in de jaren negentig internaten oprichtten; ook de Süleymancı-beweging en later Milli Görüş richtten internaten op.

Volgens de geïnterviewde oprichters waren de internaten bedoeld voor alle allochtone jongeren met leer- of gedragsproblemen, en voor leerlingen van alle schooltypen – vooral waar gemeentesubsidie in het spel was.⁴⁹ Waarschijnlijk heeft men ook serieus geprobeerd niet-Turkse scholieren en VMBO-leerlingen erbij te betrekken, maar in de praktijk bleken het uitsluitend kinderen van Turkse (en Turks-Koerdische) afkomst te zijn die de internaten bevolkten, en alleen HAVO- en VWO-leerlingen. In de internaten werden de scholieren intensief beziggehouden, met huiswerk, sport en bestudering van de werken van Nursi en Gülen. De begeleiding werd door student-vrijwilligers verzorgd. Begeleiders onderhielden ook contacten met de scholen, en in gevallen waar leerlingen op een verkeerd schooltype zaten, hielpen ze hen een geschiktere school te vinden.

De respons van betrokkenen – ouders, scholen, gemeentes – was aanvankelijk overwegend positief, al waren er ook toen al stemmen die waarschuwden voor de ‘mono-etniciteit’ van deze internaten. In een krantenreportage uit 1998 zegt een schoolcoördinator, dat de leerlingen van het internaat Beatitas in Utrecht beter geïntegreerd zijn dan hun allochtone leeftijdgenoten, met name in de respectvolle houding naar meisjes toe.⁵⁰

Eén van de scholieren die behoorde tot de eerste generatie die een hele middelbare schoolperiode in een (Gülen-) internaat doorbrachten is respondent F.

F. verbleef van zijn 11^e tot zijn 18^e in één van de internaten. Hij was in 1986 in Nederland geboren, in een religieuze familie. Zijn ouders scheidden en hij werd door zijn moeder opgevoed; toen zij meende hem niet voldoende te kunnen helpen met zijn huiswerk voor school deed ze hem op een internaat, in de verwachting dat dat zijn kansen op het voltooien van een goede schoolopleiding zou verbeteren. De eerste twee jaar vond hij het internaat verschrikkelijk en hij verlangde sterk naar huis. Maar hij

⁴⁹ Ouders waren bereid een aanzienlijke bijdrage te betalen, en de oprichting van de internaten was in geen enkel geval afhankelijk van gemeentelijke subsidies. Enkele internaten ontvingen in de late jaren 90 en de eerste jaren van de nieuwe eeuw gemeentelijke subsidie. Voor zover de onderzoekers hebben kunnen vaststellen is de laatste jaren geen subsidie meer verleend aan internaten.

⁵⁰ De hele reportage is interessant om terug te lezen; de houding van betrokkenen tegenover het internaat was overwegend positief, zonder de latere achterdocht. De opmerking over ‘mono-etniciteit’ is het enige negatieve commentaar. Zie: Annieke Kranenberg, ‘Turkse jongensinternaat Beatitas is geen verkapte tuchtschool’, De Volkskrant, 12 september 1998 (http://www.volkskrant.nl/archief_gratis/article774104.ece/Turkse_jongensinternaat_Beatitas_is_geen_verkapte_tuchtschool).

ondervond veel steun van de student-vrijwilligers die als begeleiders in het internaat hielpen. Die offerden al hun vrije tijd op en stonden altijd klaar om de scholieren te helpen; vaak bleven ze tot laat en overnachtten in het internaat, en stonden na een paar uur slaap weer klaar. Met die begeleiders heeft hij nog steeds contact. Dankzij hen heeft hij het VWO kunnen voltooien en daarna een universitaire studie kunnen doen, die hij bijna afgerond heeft. Hij woont nu in een *dersane* van de Hizmet en heeft dankzij bemiddeling van de Hizmet voor zijn studie een stage kunnen doen in Istanbul.

Anderen spreken ook van de bewonderenswaardige toewijding van de vrijwilligers, maar een criticus uit eigen kring merkte op dat enthousiasme niet hetzelfde is als professionaliteit, en dat het aan dat laatste wel eens ontbrak.⁵¹ De internaten waren op langere termijn geen onverdeelde succes. In de beginjaren was er zoveel belangstelling voor dat er lange wachtlijsten waren, maar in de laatste paar jaar zijn de meeste internaten niet tot hun volle capaciteit benut. Alleen de betere leerlingen leken werkelijk te profiteren van de intensieve begeleiding die ze kregen.⁵²

Eén voor één worden de internaten gesloten, en met ingang van het schooljaar 2010-11 functioneert, voor zover de onderzoekers bekend, geen enkel internaat meer als zodanig. Wel wordt in de voormalige internaten huiswerkbegeleiding gegeven in het weekend en/of een doordeweekse avond. De sluiting van alle internaten lijkt te wijzen op een ingrijpende beleidswijziging – enkele respondenten meenden dat het een besluit betrof dat door *abis* in Turkije is genomen – maar de betrokken bestuurders doen er bagatelliserend over. Volgens het bestuur van het internaat Beatitas in Utrecht zou er een snel dalende belangstelling zijn onder Turkse ouders – zoals ook Nederlandse katholieken hun kinderen nog nauwelijks meer naar een internaat sturen.⁵³ Volgens de vroegere coördinator van alle internaten was al ruim vijf jaren geleden duidelijk geworden dat de behoefte afnam, doordat de ouders van schoolgaande kinderen zelf inmiddels een betere kennis van de Nederlandse maatschappij hebben en geen instelling nodig hebben die tussen henzelf en de school in staat.⁵⁴ Uit diverse andere gesprekken kregen we de indruk dat de beweging besloten heeft de internaten op te geven omdat die teveel negatieve belangstelling getrokken hebben.

De huiswerkbegeleiding wordt, zoals hierboven reeds opgemerkt, wel voortgezet en blijft belangstelling van ouders en leerlingen genieten. Deze vindt op tal van locaties in het hele land plaats, en ouders zijn bereid hiervoor een aanzienlijke bijdrage te betalen omdat ze overtuigd zijn van het positieve effect op de schoolprestatie. De huiswerkbegeleiding houdt

⁵¹ Zo bijvoorbeeld Bayram Çınar, *Bir sosyal hareketin anatomisi: Fethullah Gülen 'Hoca Efendi' hareketi*.

⁵² Deze opmerkingen zijn gebaseerd op gesprekken met betrokkenen.

⁵³ Interviews met Vecih Er en Mustafa Gökaş, bestuurders van SECU / Stichting Beatitas, Utrecht, 6 februari 2010.

⁵⁴ Interview met Alaattin Erdal, oprichter van het eerste internaat en tot 2004 coördinator van de internaten, Rotterdam, 23 augustus 2010.

echter slechts een beperkt aantal contacturen tussen leerling en begeleider in, en er is veel minder mogelijkheid daarbij ook nog iets van een religieuze grondhouding over te dragen. Er zijn in de centra doorgaans ook *sohbets* voor volwassenen en jongeren, vergelijkbaar met de christelijke zondagsschool, maar die activiteit lijkt gescheiden van de huiswerkbegeleiding en deelname is niet verplicht voor de cursisten.

Hoewel woordvoerders benadrukken dat de huiswerkbegeleiding openstaat voor scholieren van alle etnische achtergronden zijn het in de praktijk uitsluitend Turkse kinderen die eraan deelnemen. De vrijwillige begeleiders zijn niet uitsluitend, maar wel grotendeels, ook van Turkse achtergrond.

De aandacht bij de vorming van de vrome persoonlijkheid lijkt definitief verschoven van de leeftijdsgroep van de scholieren naar die van de studenten. De *dersane* is daarmee de belangrijkste persoonlijkheidsvormende instelling geworden.

Dersane / ıřık evi

Een *dersane* of *ıřık evi* is een gewoon huis, dat voor bewoning door studenten geschikt gemaakt is, met maximaal twee studenten in een slaapkamer. Voor de buitenwereld is het niet van een ander studentenhuis te onderscheiden. Het kan privébezit van een *mütevelli* zijn of door een stichting van de beweging aangekocht. Hoeveel *dersanes* de beweging in Nederland heeft is moeilijk vast te stellen; ze zijn niet als zodanig geregistreerd, en de beweging doet er doorgaans geen mededelingen over. Het zijn er waarschijnlijk vele tientallen; een goed geïnformeerde zegsman binnen de beweging schatte het aantal op zeventig.⁵⁵ Iets hogere schattingen komen ook voor, maar dit geeft wel de orde van grootte aan.

Studenten leven goedkoop in een *dersane*, maar van hen wordt verwacht dat ze zich aan de leefregels van de beweging houden. Die leefregels gelden in principe voor alle trouwe volgelingen van de beweging, maar ze worden in de internaten en *dersanes* het meest rigoureus aangehouden. Er is een strakke dagindeling, met gezamenlijk uitvoeren van de dagelijkse gebeden en vaste tijden voor studie. Frivool vermaak is verboden; als er al televisie gekeken wordt, is dat alleen naar nieuws en informatieve programma's. Ook wat er gelezen mag worden, is aan beperkingen onderworpen; het wordt bovendien verwacht, dat men regelmatig uit de *Risale-i Nur* en de werken van Fethullah Hocaefendi leest. Wekelijks is er een bespreking (*istiřare*) waar studieproblemen en activiteiten voor de Hizmet besproken worden. Daarnaast zijn er ook wel *sohbets*, en verder leest ieder individueel uit het werk van de Meesters.

Het zijn niet altijd uitsluitend studenten die al sterk gecommitteerd zijn aan de Hizmet, die in de *dersanes* wonen. Studenten in wie men potentiële volgelingen ziet worden soms uitgenodigd in een *dersane* te komen wonen. Er is geen formele verplichting maar wel een

⁵⁵ E-mailcorrespondentie met een vooraanstaand lid van de beweging.

sterke sociale druk om zich volledig aan de leefregels te houden. Wie zich daar niet mee kan verenigen blijft meestal niet lang in de *dersane*. Het levert geen bijzondere problemen op als iemand zich los wil maken van de beweging na er een tijdje actief in geweest te zijn (zie de sectie ‘Breken met de beweging’ in het volgende hoofdstuk).

Leefregels in internaat en dersane

Voor de kernleden van de beweging is er een lange lijst met gedragsvoorschriften. De leden zijn terughoudend om over deze regels met buitenstaanders te spreken, maar een kopie van zo’n lijst – er bestaan mogelijk verschillende versies – is in het bezit van de onderzoekers, en desgevraagd hebben respondenten bevestigd deze regels te kennen. Studenten in de *dersanes*, en vermoedelijk ook al de scholieren in internaten worden geacht zich aan deze regels te houden.

Vele van de regels zijn eenvoudige morele voorschriften, zoals ‘wees opofferingsbereid’, ‘wees bescheiden’, ‘spreek geen kwaad van anderen’, ‘onthoud je van leugens (al is het omwille van de Hizmet)’, ‘respecteer je vader en je moeder’, ‘kijk niet naar zaken die God verboden heeft’ en ‘wees tolerant en vergevingsgezind’. Andere sporen aan tot een ascetische levensstijl, zoals ‘eet weinig’, ‘slaap weinig’, ‘slaap niet op een comfortabel zacht bed’, ‘ga niet de straat op als het niet echt nodig is’, ‘lach nooit hardop’, ‘vast op maandagen en donderdagen’, en ‘wees bereid te lijden’. De meeste betreffen het uitvoeren van specifieke devoties, zoals de nachtelijke *tahajjud*-gebeden en andere niet verplichte gebeden, het opzeggen van specifieke Koranverzen voor het slapengaan, het frequent reciteren van gebedsformules zoals de *cevşen* en de korte na de dagelijkse gebeden opgezegde formules (*tesbihat*), en het lezen van passages uit de *Risale-i Nur* en beluisteren van preken van Hocaefendi.

De enige mogelijk controversiële regels betreffen geheimhouding van interne zaken van de beweging: ‘spreek nooit over de telefoon over zaken die de Hizmet betreffen’, ‘spreek in de *dersane* niet over geheimen van de beweging’, en ‘lieg nooit, maar spreek in bedekte termen’. Het is ook van belang te vermelden wat *niet* in de regels voorkomt: geen enkele van de regels in het ons ter beschikking staande document roept op tot het vermijden van contacten met niet-moslims of mensen buiten de eigen gemeenschap. De gedragsregels lijken een zekere mate van introversie te beogen en vragen relatief veel tijd voor devoties, maar staan integratie niet in de weg. Bovendien blijkt dat de praktijk van alledag de regels ondermijnt: veel respondenten zeiden het veel te druk te hebben om zich aan alle regels, vooral die van de te verrichten devoties, te kunnen houden.

In een minder systematische vorm houden de preken, *sohbets* en geschriften van Fethullah Gülen ook belangrijke morele en gedragsvoorschriften voor zijn aanhangers in. Alle genoemde regels zijn ook wel ergens in Gülen’s vroegere geschriften (die nog steeds herdrukt worden en ook op Internet beschikbaar zijn) te vinden. In Gülen’s preken vallen in de loop der jaren duidelijke verschuivingen waar te nemen. Het vormen van een alternatieve elite, de

‘gouden generatie’, was een belangrijk thema dat in de jaren zeventig en tachtig voortdurend terugkwam. Vanaf het midden van de jaren negentig kwamen dialoog met en tolerantie ten opzichte van andersdenkenden steeds meer naar voren, en in het nieuwe millennium kwamen daar liefdadigheid en naastenliefde als nieuwe belangrijke thema’s bij. Deze nieuwe ideeën lijken eerder tot het bruggen bouwen naar andere etnische en religieuze gemeenschappen aan te sporen dan tot segregatie.

Scholen

Het initiatief om in Nederland scholen op te zetten, ongetwijfeld geïnspireerd door soortgelijke activiteiten van de Hizmet in talrijke andere landen, werd genomen door de studenten die ook de studentenvereniging Cosmicus hadden opgezet. Voor dit doel werd een stichting van dezelfde naam opgericht. De studenten (die overigens inmiddels afgestudeerd waren) informeerden zich via hun politieke en bestuurlijke contacten terdege over de mogelijkheden en wettelijke regelingen betreffende (bijzondere) scholen, en ze waren met name lang in onderhandeling met ambtenaren van OCW over de verschillende modaliteiten. Volgens de persoon die de meeste van deze gesprekken voerde, was er bij OCW veel sympathie voor onderwijsinitiatieven vanuit de migrantengemeenschap, maar stelde het ministerie zich aanvankelijk voor dat dit islamitische scholen zouden zijn. Cosmicus benadrukte dat ze een ander concept hadden voor de scholen: geen expliciet islamitisch karakter, nadruk op technische vakken en vorming tot wereldburger, interactief leren (in groepjes leerlingen), nauw betrekken van ouders bij de school. In 2004 of 2005 deed Cosmicus bij OCW een subsidieaanvraag voor het opstarten van drie instellingen van voortgezet onderwijs, in Rotterdam, Amsterdam en Nijmegen. Het ministerie toonde grote interesse in de plannen van Cosmicus, maar verlangde dat men met een bestaande instelling in zee zou gaan.⁵⁶

In de voorbereidingsfase nam Cosmicus met tal van andere personen en instellingen contact op, waarbij met name Sardes (www.sardes.nl/) en de Besturenraad belangrijk zijn geweest. Sardes heeft o.a. ervaring met onderwijsachterstandenbeleid en mentoring; Cosmicus volgde hier een mentoring project. De Besturenraad is een overkoepelende organisatie van protestants-christelijk onderwijs, die Cosmicus met raad en daad bijstond en hielp de noodzakelijke contacten in Rotterdam te leggen. In samenspraak met de Besturenraad en andere adviseurs kwam men tot de conclusie dat de meest geschikte koepel om de op te richten school onder te plaatsen het LMC is, een koepel met op dat moment 27 verschillende ‘vestigingen’ (d.w.z. scholen). Het Cosmicus-college werd in 2006 geopend, als de 28^e vestiging van LMC, met een startsubsidie van OCW ter waarde van EUR 300.000.

LMC was benaderd door de provincie, gemeente en Besturenraad met het verzoek het Cosmicus-initiatief onder de hoede te nemen. LMC vond deze samenwerking ook

⁵⁶ Interview met M. Çerit, algemeen secretaris Stichting Cosmicus, Rotterdam, 13 april 2010.

aantrekkelijk, zegt de directeur, omdat men nadrukkelijk de scholen een weerspiegeling wilde laten zijn van de gehele Rotterdamse samenleving, en een initiatief uit Turkse kring daarom verrijkend vond. Ook het onderwijskundige concept dat Cosmicus voorstelde, met zijn sterke nadruk op technische vakken én het ideaal van wereldburgerschap, paste volgens LMC uitstekend bij Rotterdam als wereldhaven; de school zou leerlingen moeten opleiden die konden doorstromen naar technische HBO's en universiteiten. Een ander aspect van het concept van Cosmicus, waarmee LMC goed kon instemmen, betrof de intensive betrekking van ouders bij de school.

De verdere uitvoering – prioritering van de besteding van de subsidie, inrichting van de school, recrutering en bijscholing leerkrachten, e.d. – vond plaats onder verantwoordelijkheid van LMC, dat het bevoegd gezag uitoefent. Formeel heeft de Stichting Cosmicus geen gezag over de school.⁵⁷

Dat neemt niet weg dat zowel de door LMC aangestelde directeuren van het Cosmicus-college als een aantal leerkrachten uit kringen van de Gülenbeweging afkomstig zijn. Deze vormen echter niet de meerderheid van het docentencorps; net als op andere bij LMC aangesloten scholen is 30 à 40 procent van de leraren van allochtone oorsprong. Ieder jaar schreven zich ca 90 nieuwe leerlingen in; het totale aantal leerlingen in het voorjaar van 2010 lag rond de 350. 75 tot 80 procent van de leerlingen heeft een Turkse achtergrond.⁵⁸

De oudste leerlingen hebben inmiddels vier jaar van HAVO of VWO doorlopen. Meetbare eindresultaten zijn er daardoor nog niet. Een tussentijds onderzoek van de schoolinspectie concludeerde dat het onderwijs 'belangrijke tekortkomingen' vertoonde en beoordeelde de kwaliteit van het onderwijs 'vooralsnog als zwak' – maar dat lijkt minstens voor een deel te komen doordat er nog geen 'opbrengsten' vallen te beoordelen volgens de 'opbrengstsystematiek' van de inspectie.

Het Cosmicus-Montessoricollege in Amsterdam begon twee jaar later op vergelijkbare wijze als onderdeel van de Amsterdamse Montessorischolen. In 2010 zal in Nijmegen de derde Cosmicus instelling voor voortgezet onderwijs worden geopend. Naast deze instellingen voor voortgezet onderwijs is er in Rotterdam een Cosmicus basisschool, die wordt bestuurd door een aparte stichting, de Stichting Cosmicus Onderwijs. Deze school is nog niet bezocht door de onderzoekers.

De onderwijskwaliteit aan beide instellingen voor voortgezet onderwijs en de basisschool is door de onderwijsinspectie onderzocht en in alle drie gevallen over het geheel genomen als voldoende beoordeeld.⁵⁹

⁵⁷ Interview met de heer G.L.J. (Rald) Visser, Directeur LMC, Rotterdam, 13 april 2010.

⁵⁸ Interview met de heer G.L.J. (Rald) Visser, Directeur LMC, Rotterdam, 13 april 2010.

⁵⁹ Inspectie van het Onderwijs, 'Rapport van Bevindingen Onderzoek bij Cosmicus College, afdeling havo', Rotterdam, 16 juli 2009, BRIN-nummer 02VG-22; idem, afdeling vwo, BRIN-nummer 02VG-22; 'Conceptrapport van Bevindingen Onderzoek bij Cosmicus Montessori Lyceum, afdelingen havo en vwo',

De Cosmicus-colleges hebben enkele eigenschappen gemeen met de Gülen scholen in andere landen, maar wijken daar in een paar opzichten van af. Net als elders zijn de scholen seculier, niet expliciet islamitisch, volgen ze het nationale schoolcurriculum, en zijn er enkele toegewijde docenten uit de Gülenbeweging, maar zijn de meeste leerkrachten plaatselijke krachten – in dit geval allochtone Nederlanders. Belangrijke beslissingen worden echter genomen door een schoolbestuur, waarop de Gülenbeweging niet direct invloed heeft. De Turkse taal, die bijna overal een verplicht leervak is op Gülenscholen, wordt in Nederland niet onderwezen, en ook in informele situaties communiceren docenten en leerlingen uitsluitend in het Nederlands (ook wanneer beide van Turkse origine zijn). Leerlingen van Nederlandse Gülenscholen nemen dan ook niet deel aan de olympiades voor Turkse taal, die de Gülenbeweging regelmatig organiseert.

Terwijl op de meeste Gülenscholen in andere landen van de leerlingen verwacht wordt dat ze in een internaat wonen,⁶⁰ is dat in Nederland niet het geval. Evenmin is er hier sprake van buitenschoolse opvang of huiswerkbegeleiding op school. Zulke zaken vinden plaats op het (voormalige) internaat ‘Het Centrum’, buiten verantwoording van het schoolbestuur, dat in deze aan een strakke scheiding vasthoudt.

Amsterdam, 27 september 2010, BRIN-nummer 16PS; ‘Rapport van Bevindingen Kwaliteitsonderzoek bij Basisschool Cosmicus’, Rotterdam, 29 september 2010, BRIN-nummer 29YC.

⁶⁰ Berna Turam schrijft in haar gezaghebbende studie *Between Islam and the state* : “... boarding is obligatory in all movement schools” (p. 71).

Integratie of segregatie ?

Eén van de belangrijkste factoren die integratie belemmeren is schooluitval, en omgekeerd zijn schoolsucces en het vinden en voltooiën van een passende vervolgopleiding van groot belang voor een succesvolle integratie in de maatschappij. In dat opzicht ziet het ernaar uit dat de internaten, huiswerkbegeleidingsinstellingen en studentenhuizen van de Gülenbeweging een positieve bijdrage tot de integratie van hier opgroeiende jonge allochtonen van vooral Turkse origine leveren. Er is schrijver dezes geen onderzoek bekend waarin systematisch de studieresultaten van scholieren in deze internaten en/of huiswerkinstellingen en hun allochtone leeftijdsgenoten zijn vergeleken, maar de betrokkenen (ouders, scholieren zelf) zijn ervan overtuigd dat de begeleiding een belangrijke bijdrage tot succes vormt. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de studenten in *dersanes*.

Even belangrijk voor de ouders was dat de internaten kinderen beschermden tegen de verleiding van alcohol, drugs, seks en kleine criminaliteit. Het ontbreken van voldoende structuur wordt vaak genoemd als één van de oorzaken van schooluitval en leer- en gedragsproblemen; de internaten boden een duidelijke, strakke structuur die houvast bood (al werd die door sommigen als klemmend ervaren). De huiswerkbegeleiding doet dat in mindere mate, maar zorgt ook voor een zekere gedragsdiscipline. Een deel van de ouders laat hun kinderen daarnaast ook deelnemen aan *sohbets*, een soort islamitische zondagsschool, gebaseerd op de ideeën van Nursi en Gülen. Schoolkinderen worden door huiswerkbegeleiding en *sohbets* van de straat gehouden en afgeschermd van als gevaarlijk beschouwde invloeden van de omgeving.

Eén van de bezwaren die soms geuit zijn tegen de internaten betreft het mono-etnische karakter ervan. Dat geldt overigens ook voor de internaten van andere Turks-islamitische organisaties. (Dit bezwaar wordt wel gerelativeerd door het commentaar van een schoolcoördinator: ‘ik wou dat we ook Marokkaanse internaten hadden!’)⁶¹ De kinderen in de Güleninternaten waren inderdaad allen van Turkse (of Turks-Koerdische) achtergrond, en hoewel bestuurders zeggen hulp van vrijwilligers ook buiten de eigen etnische groep gezocht te hebben, waren in de praktijk vrijwel alle begeleiders Turks-Nederlandse studenten. In de huiswerkbegeleiding was het Nederlands de voertaal en werd uiteraard Nederlandstalig lesmateriaal gebruikt (al zullen verduidelijkingen weleens in het Turks gegeven zijn), maar in de religieuze vormingsactiviteiten was het Turks de gebruikte taal. De teksten van Nursi en Gülen, waarmee scholieren in het internaat dagelijks werden geconfronteerd, zijn immers in het Turks – maar hierbij waren dan juist weer toelichtingen in het Nederlands nodig omdat de meeste scholieren beter Nederlands dan Turks spreken. In feite lazen scholieren de teksten niet zelf maar ze hoorden er mondelinge, vereenvoudigde samenvattingen van.⁶²

⁶¹ Zie het eerder (in noot 50) genoemde artikel in *De Volkskrant* van 12 september 1998.

⁶² Aldus respondenten die aan *sohbets* met scholieren hebben deelgenomen.

Eén van de argumenten van tegenstanders van de Gülenbeweging is dat het mono-etnische karakter van de beweging, in combinatie met de sterke sociale controle binnen de internaten (en huiswerkinstellingen, en *dersanes*), ertoe bijdraagt dat de scholieren en studenten zich blijvend binnen de eigen etnische groep zouden opsluiten. Hun deelname aan de Nederlandse maatschappij zou beperkt blijven tot de schoolopleiding, en in het vervolg ervan een beroepsopleiding. Met andere woorden, de aanhangers van de Gülenbeweging zouden een ‘Parallelgesellschaft’ vormen, zoals dat in Duitsland genoemd wordt, een gesloten gemeenschap die wel in zekere zin economisch en politiek in de bredere samenleving is geïntegreerd maar die zich onttrekt aan of verzet tegen de dominante normen en waarden van die samenleving.⁶³

Ongetwijfeld dragen de genoemde instellingen bij aan het versterken van vriendschappen en loyaliteit binnen de eigen groep. Sommige dominante waarden – of wat daarvoor wordt aangezien – van de Nederlandse samenleving, zoals seksuele promiscuïteit, ongelovigheid, hedonisme en extreem individualisme worden zeker expliciet afgewezen. Maar er staat niets in de Grondwet waarmee de ethische normen van de Gülen-volgelingen botsen, en ze herkennen bij veel christenen dezelfde zorgen over vervagende morele normen. Sommige respondenten in dit onderzoek hebben inderdaad weinig persoonlijke contacten met niet-Turken. De Gülenbeweging verschilt in dit opzicht echter niet veel van andere in migrantengemeenschappen gewortelde organisaties. Bovendien werkt de nadruk die door de beweging gelegd wordt op succes in de maatschappij, tegelijk met een gerichtheid op het hiernamaals, in de richting van het doorbreken van etnische grenslijnen. De rolmodellen naar wie jongeren in de internaten en *dersanes* zich richten, zijn enerzijds de grote *abis* die al decennia lang Gülens trouwste volgelingen en medewerkers zijn, anderzijds de succesvolle Turkse Nederlanders die hier de belangrijke instellingen van de beweging hebben opgezet en die daarnaast een succesvolle carrière in de politiek, de ambtenarij of het zakenleven doorlopen. Laatstgenoemden hebben allen netwerken die zich ver buiten de Turks-Nederlandse gemeenschap uitstrekken. Als politici of ambtenaren bewogen ze zich aanvankelijk vooral in het minderhedencircuit, maar in toenemende mate hebben ze zich met bredere thema’s kunnen bezighouden. De meest succesvolle zakenlieden begonnen ook als ‘etnische ondernemers’, die primair het Turkse marktsegment bedienden, maar zijn daaraan ontstegen.

Als het vinden en cultiveren van de juiste contacten in de maatschappij een goede indicatie vormt voor integratie zijn de genoemde boegbeelden van de beweging in Nederland ontegenzeggelijk voorbeelden van succesvolle integratie. Maar ook hierbij kunnen tegenwerpingen gemaakt worden, zoals de Turks-Nederlandse politicus deed, die opmerkte: ‘Ze weten inderdaad uitstekend hoe het systeem in Nederland werkt. De vraag is alleen in

⁶³ De term ‘Parallelgesellschaft’ is in de jaren negentig door de Duitse socioloog Wilhelm Heitmeyer in het migratiedebat geïntroduceerd en werd in de eerste jaren van het nieuwe millennium populair in debatten over multiculturalisme versus ‘Leitkultur’. De antropoloog Werner Schiffauer levert een kritische analyse van het debat in zijn recente boek *Parallelgesellschaften: wie viel Wertkonsens braucht unsere Gesellschaft? Für eine kluge Politik der Differenz*, Bielefeld: Transcript, 2008.

hoeverre ze er deel van uit willen maken.’⁶⁴ Deze opmerking raakt aan het eerder genoemde onderscheid tussen de publieke en de interne activiteiten van de beweging, waarbij de eerste integratiegericht zijn, maar de laatste bijna per definitie niet. In het laatste deel van dit hoofdstuk wordt op deze kwestie ingegaan. Eerst wordt nog een ander controversieel thema behandeld, nl. de mate van druk die op jongeren in internaten en *dersanes* wordt uitgeoefend om zich te conformeren en trouw aan de beweging te blijven.

Is breken met de beweging mogelijk?

Zoals mensen om uiteenlopende redenen en via verschillende kanalen tot de beweging toetreden en in verschillende mate binnen de beweging actief kunnen zijn, zo zijn er ook uiteenlopende redenen waarom leden na verloop van tijd zich er weer uit terugtrekken of er helemaal mee breken. Er zijn geen aanwijzingen dat het mensen die willen uittreden bijzonder moeilijk gemaakt wordt, zoals door de buitenwacht wel is beweerd. Ondanks de sterke sociale controle en druk tot conformeren die er binnen de beweging bestaat blijken mensen zich toch vrij gemakkelijk ervan los te kunnen maken, zonder dat het daarbij tot een conflict of een volledige breuk hoeft te komen. Onder de respondenten die we via eigen contacten hebben bereikt zijn er nogal wat die om uiteenlopende redenen de beweging hebben verlaten, maar toch een zekere loyaliteit blijven voelen. Drie gevallen worden kort behandeld.

H: erkenning van de eigen homoseksualiteit als reden met de beweging te breken

H., nu 28 jaar oud, is in Nederland geboren en opgegroeid. Zijn familie is afkomstig uit Erzurum en is zoals veel Turken uit die regio sterk nationalistische georiënteerd; zijn vader was in de jaren zeventig in Turkije een actief lid van de MHP (de partij van de ‘Grijze Wolven’). Hoewel de familie niet bijzonder religieus is werd Gülen zeer gerespecteerd vanwege zijn nationalisme en de warme betrekkingen tussen MHP-leider Türkeş en Gülen. In zijn puberteit ontdekte H. dat hij homoseksuele gevoelens had. Dat was in zijn sociale omgeving onaanvaardbaar, en H. deed zijn uiterste best die gevoelens te onderdrukken. Tijdens een vakantie in Turkije, toen hij al twintig was, vertelde hij een neef, de persoon die hij het meest vertrouwde, over zijn homoseksualiteit en de existentiële onzekerheid die hij erdoor voelde. De neef, die zelf een Gülen-volgeling was, werd eerst vreselijk boos maar raadde hem uiteindelijk aan zich ter genezing bij de Hizmet aan te sluiten en het pad van Üstad en Hocaefendi te volgen. Nooit moest hij met ook maar een woord over zijn homoseksuele neigingen spreken, want dan zou hij zeker uitgestoten worden.

Terug in Nederland zocht H. contact met een student die hem ooit eens had uitgenodigd voor een *iftar* (breken van het vasten) in een *dersane* en vertelde dat hij

⁶⁴ Deze respondent is een voormalig gemeenteraadslid in een grote gemeente waar ook de Gülenbeweging actief is.

meer van de Hizmet wilde weten. Na een aantal bezoeken aan een *dersane* kreeg hij zelf een kamer in een *dersane* aangeboden. De discipline, en de geschriften van Nursi en Gülen die bestudeerd moesten worden, boeiden hem niet echt, maar hij hoopte op deze manier zijn homoseksualiteit te overwinnen en hield vol. Heel frequent voerde hij het nachtelijke *tahajjud*-gebed uit. Homoseksualiteit werd in de *dersane* nooit expliciet ter sprake gebracht, maar de grenzen van moreel acceptabel gedrag werden heel duidelijk gemaakt. In verband met zijn studie bracht hij eens een boek mee waarin naaktfoto's van mannen en vrouwen stonden. Een huisgenoot attendeerde de *abi* hierop, en H. werd onmiddellijk ter verantwoording geroepen en kreeg te horen dat hij dat boek maar op school in een kluis moest opbergen. Toen hij eens boeken in zijn tas had van drie Turkse literaire schrijvers die als homoseksueel bekend staan, zei de *abi* dat dit wel een heel bizarre combinatie van auteurs was en dat hij zich beter kon verdiepen in de *Risale-i Nur*.

H. was doodsbang dat zijn homoseksualiteit ontdekt zou worden. Na tweeëneenhalf jaar in de *dersane* was hij niet genezen, maar realiseerde hij zich dat zijn angstgevoelens alleen maar waren toegenomen. Hij leerde een Nederlandse man kennen die hem hielp zijn eigen homoseksualiteit te accepteren en verbrak de banden met de Hizmet. Niemand in zijn oude kennissenkring en niemand binnen zijn familie, behalve zijn neef in Turkije, weet nog van zijn homoseksualiteit, en het helpt dat hij een beroep gevonden heeft dat hem buiten de Turkse gemeenschap plaatst. Hij gaat bijna uitsluitend met autochtone Nederlanders om, en met een paar andere homo's van moslimachtergrond, met wie hij discussieert over islam en homoseksualiteit. Achteraf is H. kritisch over de autoritaire structuur van de beweging en de onkritische manier van discussiëren waarbij niemand een *abi* durft te bekritisieren of lastige vragen te stellen. Hij is vooral blij, verlost te zijn van de angst voor ontdekking van zijn homoseksualiteit – maar hij voegt daar direct aan toe dat die radicale afwijzing van homoseksualiteit niet specifiek is voor de Gülenbeweging alleen en evenmin alleen bij islamitische bewegingen te vinden is, maar evengoed onder seculiere nationalisten.

C: Koerdische identiteit als breekpunt

C., de al eerder genoemde Koerd in Den Haag die in de jaren negentig de *sohbets* van de beweging begon te volgen, botste een paar maal met *abis* over zijn benadrukken van zijn Koerdische identiteit. Hij kreeg acht kinderen, die hij allemaal Koerdische namen gaf (wat in Turkije niet toegestaan geweest zou zijn). Hij werd hier een paar maal over aangesproken; de *abi* vroeg waarom hij zijn kinderen geen mooie islamitische namen gaf zoals Mehmet, Fatih of Abdullah. Dat was niet de enige afwijzing van Koerdische identiteit die hij ervoer en die hem kwetste. Hij begon te zien dat de Hizmet Koerden wel accepteerde, maar alleen als die zich zouden verturksen. Later stelde C. eens voor dat er ook *sohbets* in het Koerdisch gegeven zouden worden; in Den Haag woonden immers veel Koerden die liever Koerdisch dan Turks spraken (zoals zijn eigen vrouw, die pas een beetje Turks leerde van de *ablas*).

Sommige van de broeders en *abis* reageerden woedend – terwijl ze er geen probleem mee hebben *sohbets* in het Nederlands of Engels te verzorgen. Over politiek mocht eigenlijk niet gepraat worden, maar bij de Hizmet werd wel regelmatig over terroristen gesproken, waarmee ze de PKK bedoelden, en nooit hoorde hij een kritische opmerking over het bloedige optreden van het Turkse leger. C. vervreemde geleidelijk van zijn geloofsbroeders, en in 2005 nam hij definitief afstand van de Hizmet. Hij is nog steeds een vrome moslim en heeft nog steeds Turkse vrienden maar is diep teleurgesteld in de Hizmet. Ze praten daar over dialoog en willen zelfs met boeddhisten praten, maar de Koerden accepteren ze niet. Volgens C. zijn er maar weinig Koerden actief binnen de Hizmet.

S: liefdesrelatie met een partner als breukpunt

S. groeide op in Turkije, terwijl zijn vader in Nederland werkte en een maand per jaar terug kwam naar Turkije. De familie was aanvankelijk niet strikt praktiserend moslim, maar de vader van S. regelde dat hij toen hij 12 werd naar een internaat van de Hizmet kon gaan. Veel van zijn medeleerlingen kwamen van arme families op het platteland en konden gratis op het internaat verblijven; S.'s vader, die een goede baan had in Nederland, droeg wel aanzienlijk bij aan de kosten. Het was in dit internaat dat S. regelmatig begon te bidden – niet omdat hij daartoe verplicht werd, benadrukt hij, maar omdat hij zag dat de andere jongens dat allemaal deden.

Drie jaar later, in 1992, liet zijn vader de hele familie naar Nederland overkomen. Het eerste jaar had S. geen contact met de Hizmet. Hij wilde zich na een jaar bij een MAVO inschrijven, maar omdat hij nog niet voldoende Nederlands geleerd had, werd hij niet toegelaten. Hij deed een jaar VMBO en toen ook dat niet goed ging, riep hij de hulp van de Hizmet in. Een *abi* haalde hem naar een andere stad en hielp hem daar op school te komen. Hij woonde er in een *dersane*. Met steun van de *abi* lukte het hem de MAVO af te maken, vervolgens de HAVO en uiteindelijk toegelaten te worden tot een HBO-opleiding.

Eén van de taken die hij had als student in een *dersane*, naast de studie en godsdienstoefeningen, was het colporteren van het maandblad van de Hizmet, *Sızıntı*. In een Turkse winkel die hij hierbij veel aandeed, kreeg hij kennis aan een Turks meisje, op wie hij verliefd werd en met wie hij in het geheim een (platonische) relatie begon. Na twee jaar ontdekten medebewoners van de *dersane* deze relatie en informeerden de *abi* van de *dersane*. Die sprak hem vermanend toe – de regels van de Hizmet zijn duidelijk; dit soort relaties zijn niet toegestaan – maar stelde zich verdraagzaam op. Pas toen na tamelijk lange tijd duidelijk werd dat S. niet van plan was de relatie op te geven, nam de *abi* contact op met zijn vader, die erg boos werd. De *abi* legde aan zijn vader uit dat S. zo niet in de *dersane* kon blijven, omdat hij een slecht voorbeeld voor de anderen zou zijn, en zijn vader was het daarmee eens. Uiteindelijk is S. uit de *dersane* weggegaan en met zijn partner getrouwd. Dat betekende wel dat hij zijn HBO-opleiding niet heeft kunnen afronden, want hij moest

geld gaan verdienen.

De eerstvolgende jaren hield hij afstand tot de Hizmet, want hoewel verschillende *abi's* op zijn bruiloft waren gekomen, was hij erg ontevreden over de gang van zaken, vooral ook toen hij zag dat de andere jongens uit de *dersane* hun studie afmaakten en goede banen vonden. Niettemin wil hij verder geen kwaad woord horen over de beweging, want hij heeft er toch veel aan te danken.

Deze drie voorbeelden laten zien dat er weinig echte dwang is binnen de instellingen, maar wel een sterke sociale controle, en daardoor druk tot conformeren. In geen van deze gevallen werd een poging gedaan uittreding te belemmeren. Andere gevallen waarbij dat wel gebeurde of waarbij sprake is geweest van serieuze dwang zijn ons niet bekend geworden, hoewel bewust naar zulke gevallen is gezocht. Over mensen die uit de beweging treden, wordt wel negatief gesproken maar er worden, voor zover ons is gebleken, geen andere sancties toegepast dan sociale uitsluiting en roddel. De deuren worden ook niet definitief gesloten: de weggelopen persoon kan altijd terugkeren – zoals wordt geïllustreerd door de verdere ervaringen van S.

S. en zijn vrouw werkten allebei maar voelden zich sociaal geïsoleerd. Contacten met Nederlandse collega's bleven beperkt tot de werksituatie; verder gaande sociale contacten hielden de Nederlanders af. Nadat vier jaar verstreken waren en hun eerste kind geboren was, besloten ze uit behoefte aan gezelligheid toch weer contact te zoeken met de Hizmet, omdat die veel activiteiten aanbiedt: kook- en naailessen, Nederlandse taallessen, lessen in kinderverzorging en natuurlijk *sohbets* voor mannen en voor vrouwen, de regelmatige bijeenkomsten waar soms Nursi en Gülen gelezen worden en soms over zaken van alledag wordt gesproken. Mensen van de Hizmet tonen ook altijd belangstelling voor elkaar en staan klaar om elkaar te helpen; niet alleen die hoogopgeleiden onderling, maar ze behandelen ook S., die maar eenvoudig werk verricht, met respect en helpen als hij daar behoefte aan heeft. Bij de Hizmet ontmoetten ze een paar gezinnen waar ze nu veel contact mee hebben.

Openbaar of geheim ?

Het grote contrast tussen de publieke activiteiten van de beweging – in Nederland vooral de debatten en lezingen georganiseerd door de twee dialoogorganisaties, de activiteiten van de ondernemersvereniging HOGIAF, en het schoolonderwijs – en de religieuze en morele disciplinerende in eigen kring, is voor de seculier georiënteerde buitenwacht moeilijk te begrijpen, maar dit is een contrast dat niet uniek is voor deze beweging.

Op een receptie van HOGIAF, waar Nederlandse en Turkse ondernemers elkaar ontmoeten, kan wijn geserveerd worden, terwijl de kernleden van de Hizmet die HOGIAF organiseren zelf zich zeer strikt aan het alcoholverbod houden. Onder volgelingen van de beweging is het

zelfs gebruikelijk, wanneer ze in een publieke gelegenheid iets drinken, hun frisdrank direct uit het flesje te drinken omdat er in de glazen wel eens alcohol gezeten zou kunnen hebben. Dit lijkt op een dubbele moraal of op het verbergen van de eigen overtuiging, maar het kan ook uitgelegd worden als een uiting van het specifieke soort tolerantie dat de beweging cultiveert: men is bereid om te gaan met mensen die andere morele normen hanteren, maar de dialoog betekent niet dan men bereid is concessies te doen aan de eigen overtuiging. En het is nog gecompliceerder: er is een tamelijk breed Turks publiek dat regelmatig op bijeenkomsten van de beweging verschijnt en dat er een zeer geseclariseerde levensstijl op na houdt. Een scherpe grens tussen hen en de eigenlijke volgelingen is niet onmiddellijk te trekken. De laatsten onderscheiden zich door hun gehoorzaamheid aan een strikte discipline die niet direct waarneembaar is: spirituele oefeningen, frequent lezen van de werken van Nursi en Gülen, het vermijden van frivole activiteiten, en de onderwerping aan strikte morele regels.

Zet de beweging mensen onder druk om toe te treden, financiële bijdragen te leveren, of bepaalde taken te verrichten? Worden ouders onder valse voorwendselen overgehaald hun kinderen naar Gülen-scholen te sturen? Noch uit Turkije, noch uit Nederland is ons enig concreet geval bekend geworden, waarbij de beweging andere vormen van overreding gebruikt heeft dan de hier beschrevene. Wie tot de kerngroep toetreedt, wie *şakirt* wordt, moet zich aan een strikte discipline onderwerpen waarover niet te onderhandelen valt, maar als men zich daar niet in wil of kan schikken, kan men zich er weer van losmaken. Op *mütevellis* en andere potentiële sponsors wordt morele druk uitgeoefend om te geven, maar uiteindelijk blijven alle bijdragen vrijwillig, zoals ook het deelnemen aan andere activiteiten vrijwillig blijft.

Een bijzonder aspect van de beweging, dat haar van de meeste andere islamitische bewegingen en ook van andere ideologisch gemotiveerde bewegingen onderscheidt, is de mate waarin de aanhang bereid is tijd, geld, en zichzelf aan de beweging te schenken. De oorzaak daarvan ligt waarschijnlijk in de combinatie van de charismatische persoonlijkheid van Gülen, de persoonlijkheidsvormende disciplinerende organisatie, en de uitstekende informatie waarover de beweging beschikt.

Conclusies

De Gülenbeweging is een sociaal en moreel behoudende religieuze beweging met een ondoorzichtige organisatiestructuur. Die ondoorzichtigheid wordt mede veroorzaakt door de scheiding van religieuze devotionele activiteiten, die in de besloten privésfeer plaatsvinden, en de niet-religieuze maatschappelijke activiteiten in het publieke domein. Doordat zij haar religieuze activiteiten buiten het publieke domein houdt, slaagt de beweging er uitstekend in, in gesecculariseerde samenlevingen te opereren zonder zelf concessies te doen aan de religieuze overtuigingen en devoties.

Net als elders hebben ook in Nederland de publieke activiteiten van de beweging en de eraan verbonden instellingen, waaronder de Cosmicus-scholen, de ondernemersvereniging HOGIAF, de Dialoog Academie en media zoals de Nederlandse editie van de krant *Zaman*, geen specifiek religieus karakter. Met deze activiteiten wordt een relatief breed Turks-Nederlands publiek bereikt, dat zeker niet in zijn geheel als aanhanger van de beweging gekwalificeerd kan worden. Een beperktere groep, die men de kernleden van de beweging zou kunnen noemen (de beweging gebruikt de term *şakirt*), onderwerpt zich aan een strikter stelsel van gedragsregels en volgt een spirituele discipline waarin een zeker ascetisme en het reciteren van Koranverzen en gebedsformules, en lezing van de werken van Gülen en Said Nursi een belangrijke plaats innemen. Jonge mensen werden vooral in internaten (voor scholieren) en studentenhuizen (*dersane*) getraind in deze discipline, naast de begeleiding die ze er voor huiswerk en studie ontvangen. Met de sluiting van de laatste internaten is de organisatie van de collectieve disciplinerings verschoven naar de leeftijdsgroep van de studenten.

De groep van kernleden en die van de bewoners van internaten en *dersanes* vallen niet samen. Niet alle scholieren in de internaten, noch alle studenten in *dersanes* behoren tot de kernleden. In beide instellingen treft men een minderheid die daar via eigen vriendschappelijke contacten of die van de ouders is terechtgekomen en die niet noodzakelijk geïnteresseerd is in de spirituele discipline maar primair in de verbetering van studieresultaten. Internaatsbestuurders benadrukken dat de scholieren zelfs niet verplicht worden de vijf dagelijkse gebeden uit te voeren, en enkele geïnterviewden erkennen dat. Maar in de praktijk doen praktisch allen mee aan de gemeenschappelijke religieuze oefeningen, of ze verlaten de instelling na enige tijd. Anderzijds zijn er ook kernleden die niet in een internaat of *dersane* geleefd hebben.

Kernleden offeren iets van hun individuele vrijheden op ter wille van de beweging. De discipline waaraan zij zich onderwerpen houdt ook gehoorzaamheid aan 'oudere broers' (*abi*) in. Ieder internaat en *dersane* heeft een *abi*, boven deze staat een *abi* van de stad of regio, en daarboven een *abi* voor het hele land. De hiërarchische *abi*-structuur is een van de meest ondoorzichtige aspecten van de beweging, en de mate van gezag van de verschillende *abis* over activiteiten in de instellingen van de beweging is niet duidelijk. Woordvoerders van de instellingen stellen de *abis* voor als een soort informele godsdienstleraren en geestelijke verzorgers en ontkennen dat er sprake is van een strak geleide organisatie.

Vertegenwoordigers van de beweging stellen nadrukkelijk dat de talrijke publieke activiteiten wel worden uitgevoerd door mensen die zich door Gülen geïnspireerd voelen maar dat er geen centrale planning door de beweging plaatsvindt. De initiatieven tot oprichting van scholen, dialoogorganisaties en een ondernemersvereniging zouden onafhankelijk van hogere gezagsdragers binnen de beweging hebben plaatsgevonden. Het zouden wel de door Gülen uitgedragen ideeën zijn die maken dat de volgelingen voor een bepaald type activiteit kiezen, maar deze zouden dat doen op hun eigen manier, zonder zich naar instructies uit Turkije of Pennsylvania te richten.

De onderzoekers hebben niet met zekerheid kunnen vaststellen in hoeverre deze voorstelling van een zeer gedecentraliseerde, vooral door een aantal algemene morele ideeën bijeengehouden beweging met de werkelijkheid overeenkomt. Enerzijds is het zo dat instellingen zoals de instituten voor huiswerkbegeleiding, de internaten en de scholen hun specifieke vorm en werkprogramma hebben gekregen in samenspraak met een veelheid aan Nederlandse instanties en adviseurs en meer in overeenstemming zijn met Nederlandse regelgeving en beleid dan met een mogelijk abstract model dat door de Gülenbeweging vanuit Turkije of de VS wordt opgelegd. De beweging vertoont een aanzienlijke flexibiliteit bij de aanpassing van haar initiatieven aan locale omstandigheden. Eén van de sterke kanten van de beweging is ook dat ze de specifieke capaciteiten van haar kaderleden optimaal weet te benutten en hun ruimte geeft voor eigen initiatieven waar deze zich aan willen committeren. De meeste vooraanstaande leden hebben een duidelijk eigen profiel en drukken een herkenbaar eigen stempel op de activiteiten die ze coördineren. Anderzijds hebben de onderzoekers echter de sterke indruk dat de beweging, ook in Nederland, veel strakker is georganiseerd dan haar woordvoerders het willen doen voorkomen en dat de zeer diverse activiteiten wel degelijk binnen het kader van een gecoördineerd beleid plaatsvinden. Verticale communicatie vindt plaats in de vorm van regelmatige *istişare*-bijeenkomsten op verschillende niveaus, waarbij steeds een *abi* van een hoger niveau is betrokken.⁶⁵

De sluiting van de internaten – met ingang van het schooljaar 2010-11 zijn er volgens de betrokken leidinggevenden geen functionerende internaten meer – lijkt zo'n beleidsbeslissing te zijn geweest. De beslissing was mogelijk ingegeven, zoals bestuurders suggereerden, door de afnemende interesse van ouders voor deze instellingen. Het is echter niet onaannemelijk dat de onwelwillende belangstelling van de politiek voor deze instellingen ook een factor is geweest in deze beslissing.

De Gülenbeweging is niet alleen een *islamitische*, ze is ook een zeer *Turkse* beweging. Dat laatste aspect is misschien het duidelijkst zichtbaar in de activiteiten van de ondernemersvereniging HOGIAF, die expliciet Turks-Nederlands is en zich ook inspant voor verbetering van de handelsbetrekkingen tussen Nederland en Turkije. Het minst Turks zijn de Cosmicus-scholen, die niets specifiek Turks in het curriculum hebben en actief proberen leerlingen van alle etnische achtergronden te werven – al heeft een meerderheid van de

⁶⁵ Deze opmerkingen zijn gebaseerd op gesprekken met actieve aanhangers van de beweging. Meerdere respondenten repten van 'aanwijzingen' of instructies van bovenaf

ingeschreven scholieren een Turkse achtergrond. Na een publiciteitscampagne tegen het Cosmicuscollege in Rotterdam nam een aantal niet-Turkse ouders hun kinderen van die school, die daardoor de facto méér Turks werd.⁶⁶ De instellingen voor huiswerkbegeleiding staan in principe open voor scholieren van verschillende etnische achtergrond, maar in de praktijk zijn zowel de leerlingen als de begeleiders vrijwel uitsluitend Turkse Nederlanders (met een enkele begeleider van andere etnische origine). Ook in de *dersanes* treft men eigenlijk alleen maar Turkse studenten.

Leden van de beweging participeren echter actief in de Nederlandse samenleving, spreken over het algemeen goed Nederlands en zijn relatief succesvol in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Het sociale verkeer buiten de eigen groep beperkt zich veelal tot de onderwijs- en werksfeer. In internaten en *dersanes* wordt aangedrongen op een ernstige, naar binnen gekeerde houding en het vermijden van frivool amusement; contacten met de andere sekse worden ontmoedigd en uitgesteld tot latere leeftijd. Huwelijken worden bij voorkeur gesloten met partners die binnen de beweging of met bemiddeling van de beweging worden gevonden. Er zijn echter verder geen aanwijzingen dat contacten buiten de eigen etnisch-religieuze gemeenschap op zich worden ontmoedigd.

⁶⁶ Interview met M. Çerit, algemeen secretaris van de Stichting Cosmicus, 13 april 2010. Volgens een geïnterviewde niet-Turkse ouder had het Cosmicus Montessori Lyceum in Amsterdam aanvankelijk alleen maar Turkse leerlingen maar is de scholierenpopulatie er geleidelijk gevarieerder geworden.

Verklarende woordenlijst

<i>abi (ağabeyi)</i>	‘oudere broer’: benaming voor personen met gezag binnen de Gülenbeweging
<i>abla</i>	‘oudere zuster’: het vrouwelijke equivalent van de <i>abi</i>
<i>altın nesil</i>	‘gouden generatie’: de Nieuwe Mens die de beweging wil voortbrengen, die diepe vroomheid en discipline paart aan beheersing van moderne wereldse kennis
Bediüzzaman	‘Sieraad van de Tijd’: eretitel van Said Nursi
<i>cevşen (djèwsjèn)</i>	‘maliënkolder’: een lange gebedsformule die bescherming biedt tegen gevaren
<i>cemaat (djèmaa’at)</i>	‘congregatie’: benaming voor religieuze bewegingen met een duidelijke groepsidentiteit en groepsloyaliteit
<i>çetele (tsjètèlè)</i>	notitieboekje waarin de volgeling aantekeningen bijhoudt over de dagelijks verrichte devoties
<i>dersane</i>	‘leerhuis’: plaats waar lezingen en sohbets worden gehouden. Ook de studentenhuisen van de beweging worden <i>dersane</i> of <i>ışık evi</i> genoemd
<i>himmet</i>	‘gunst, morele steun’: de gangbare benaming voor financiële steun die aan de beweging wordt gegeven
<i>hizmet</i>	‘dienst’, ‘het dienen’; ook algemene zelfbenaming voor de Gülenbeweging
Hocaefendi (Hodja-èfèndi)	‘Heer Leraar’: aan Gülen gegeven eretitel
<i>imam-hatip</i> scholen	(staats-) scholen voor de opleiding van moskeefunctionarissen: voorganger in gebed (<i>imam</i>) en predikant (<i>hatip</i>)
<i>ışık evi (isjik èvi)</i>	‘Huis van het Licht’: studentenhuis van de beweging
<i>istişare</i>	‘beraadslaging’: periodieke (wekelijkse) ontmoetingen van volgelingen en <i>abis</i>
Kimse Yok Mu	‘Is Er Dan Niemand?’: aan de Gülenbeweging verbondenorganisatie voor noodhulp

<i>mütevelli</i>	‘helper, supporter’: de aanhangers die de activiteiten van de beweging financieel ondersteunen
Nur-beweging (Noer)	religieuze beweging geïnspireerd door Said Nursi (en genoemd naar diens geschriften, <i>Risale-i Nur</i>)
<i>Nurcu</i> (Noerdjoe)	volgeling van de Nur-beweging
<i>Risale-i Nur</i>	‘Verhandeling over het Licht’: de geschriften van Said Nursi
<i>şakirt</i> (sjakirt)	discipel, leerling (binnen de Nur- of Gülenbeweging)
<i>sohbet</i>	‘[spirituele] communicatie’: bijeenkomsten waar de teksten en ideeën van Nursi en/of Gülen worden besproken
<i>tarikât</i>	soefiorde, gekenmerkt door specifieke spirituele oefeningen en een hiërarchisch leiderschap
Üstad	‘Meester’: binnen de Gülenbeweging de benaming voor Said Nursi
<i>yurt</i> (joert)	internaat

Geraadpleegde literatuur

I. Geschriften van M. Fethullah Gülen zelf

Gülen heeft tientallen boeken gepubliceerd; daarvan zijn de volgende geraadpleegd:

Gülen, M. Fethullah (1997) *Asrın getirdiği tereddütler*. 4 delen. Izmir: T.Ö.V. en Nil Yayınları. Beschikbaar online: <http://www.asringetirdigitereddutler.com/>

--- (2001) *İrşad ekseni*, Izmir: Nil Yayınları.

--- (2003) *Kalbin zümriit tepeleri*, Ulm: Nil Yayınları.

--- (2003) *Zamanın altın dilimi*, Ulm: Nil Yayınları.

--- (2003) *Prizma*, 4 delen, Ulm: Nil Yayınları.

Gülens boeken bestaan uit korte stukken die oorspronkelijk als preek zijn uitgesproken of als column verschenen in het populair-wetenschappelijke tijdschrift dat de beweging sinds 1979 uitgeeft, *Sızıntı*. De tekst van alle verschenen edities van *Sızıntı* is integraal online beschikbaar (<http://www.sizinti.com.tr/>). Een vergelijkbaar Engelstalig tijdschrift dat sinds 1993 verschijnt is *The Fountain* (<http://www.fountainmagazine.com/index.php>).

Ook de meeste, of alle, boeken zijn online beschikbaar.

Talrijke preken en sobhets van Gülen zijn verkrijgbaar op audio- of videocassette, video-CD of DVD, en ook op YouTube is een groot aantal preken en sobhets te vinden.

Daarnaast is Gülens eigen Engelstalige website (<http://en.fgulen.com/>) een belangrijke vindplaats voor de zelf-presentatie van de beweging en voor (positief getoonzette) artikelen van anderen over Gülen.

II. Lange geautoriseerde interviews met Gülen

Can, Eyüp (1996) *Fethullah Gülen Hocaefendi ile ufuk turu*, Istanbul: AD Yayıncılık.

Erdoğan, Lâtif (1995) *Fethullah Güven Hocaefendi. "Küçük dünyam"*, Istanbul: AD Yayıncılık.

Ergil, Doğu (2010) *100 Soruda Fethullah Gülen ve hareketi*, Istanbul: Timas.

Gündem, Mehmet (2005) *Fethullah Gülen'le 11 gün. Sorularla bir hareketin analizi*, Istanbul: Alfa.

Sevindi, Nevval (1997) *Fethullah Gülen ile New York sohbeti*, Istanbul: Sabah Kitapçılık.

--- (2002) *Global hoşgörü ve New York sohbeti*, Istanbul: Timas.

--- (2008) *Contemporary Islamic Conversations: M. Fethullah Gulen on Turkey, Islam, and the West*, Albany NY: SUNY Press.

III. Studies over Said Nursi en de Nur-beweging

Atacan, Fulya (2001) 'A Kurdish Islamist group in modern Turkey: shifting identities', *Middle Eastern Studies*, 37(3), 111-44.

Çakır, Ruşen (1991) *Ayet ve slogan: Türkiye'de İslami oluşumlar*, İstanbul: Metis.

Dumont, Paul (1986) 'Disciples of the Light: the Nurju movement in Turkey', *Central Asian Survey*, 5(2), 33-60.

Mardin, Serif (1989) *Religion and social change in modern Turkey: the case of Bediuzzaman Said Nursi*, Albany, NY: State University of New York Press.

Spuler, Ursula (1977) 'Nurculuk, eine moderne islamische Bewegung', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Suppl. III, 2, 1246-52.

--- (1981) 'Zur Organisationsstruktur der "Nurculuk"-Bewegung', in Hans Roemer and Albrecht Noth (ed.), *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients, Festschrift für Bertold Spuler zum 70. Geburtstag*, Leiden: Brill, pp. 423-42.

Tezcan, Levent (2005) 'Blessed' science, 'rationalized' saint veneration, and ambiguous modernization: the Nurcus in Germany', in Sigrid Nökel and Levent Tezcan (ed.), *Islam and the new Europe: continuities, changes, confrontations*, Bielefeld: Transcript, pp. 283-312.

IV. Studies over de Gülenbeweging

Agai, Bekim (2002) 'Fethullah Gülen and his movement's Islamic ethic of education', *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 11(1), 27-47.

--- (2007) 'Islam and education in secular Turkey: state policies and the emergence of the Fethullah Gülen group', in Robert W. Hefner and Muhammad Qasim Zaman (ed.), *Schooling Islam: the culture and politics of modern Muslim education*, Princeton: Princeton University Press, pp. 149-71.

--- (2007) *Zwischen Netzwerk und Diskurs: Das Bildungsnetzwerk um Fethullah Gülen (geb. 1938): Die flexible Umsetzung modernen islamischen Gedankengutes*, Berlin: EB-Verlag.

Aktay, Yasin (2003) 'Diaspora and stability: constitutive elements in a body of knowledge', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 131-55.

Aras, Bülent and Çaha, Ömer (2000) 'Fethullah Gülen and his liberal "Turkish Islam" movement', *Middle East Review of International Affairs*, 4(4). Online at: <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue4/jv4n4a4.html>

Balci, Bayram (2003) 'Fethullah Gülen's missionary schools in Central Asia and their role in the spreading of Turkism and Islam', *Religion, State & Society*, 31, 151-77.

--- (2003) *Missionnaires de l'islam en Asie centrale: les écoles turques de Fethullah Gülen*, Paris: Maisonneuve et Larose.

Başkan, Filiz (2004) 'The political economy of Islamic finance in Turkey: the role of Fethullah Gülen and Asya Finans', in C.M. Henry and R. Wilson (ed.), *The Politics of Islamic Finance*, Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 216-39.

--- (2005) 'The Fethullah Gülen community: Contribution or barrier to the consolidation of democracy in Turkey?' *Middle Eastern Studies*, 41(6), 849-61.

Bilici, Mücahit (2006) 'The Fethullah Gülen Movement and Its Politics of Representation in Turkey', *The Muslim World*, 96(1), 1-20.

Bulut, Faik (1995) *Tarikat sermayesinin yükselişi*, Ankara: Öteki Yayınevi.

--- (1999) *Kim bu Fethullah Gülen. Dünü - bugünü - hedefi*, İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Çalışlar, Oral (1997) *Fethullah Gülen'den Cemalettin Kaplan'a (İslamiyet üzerine söyleşiler)*, İstanbul: Pencere Yayınları.

Çalışlar, Oral and Çelik, Tolga (2000) *Erbakan - Fethullah Gülen kavgası (cemaat ve tarikatların siyasetteki 40 yılı)*, İstanbul: Sifir Noktası Yayınları.

--- (2006) *İslamcılığın üç kolu*, İstanbul: Güncel Yayıncılık.

Çınar, Bayram (2009) *Bir sosyal hareketin anatomisi: Fethullah Gülen 'Hoca Efendi' hareketi. Tarihi sosyolojik faktörler ve aktörlerin etkisindeki gelişim sürecine dair...* Unpublished manuscript.

Demir, Cennet Engin, Balci, Ayşe and Akkök, Füsün (2000) 'The Role of Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation of Central Asian Countries: The Case of Turkmenistan and Kyrgyzstan', *Central Asian Survey*, 19(1), 141-55.

Ebaugh, Helen Rose (2010) *The Gülen movement. A sociological analysis of a civic movement rooted in moderate Islam*, Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer.

Ercan, Hasan (2009) 'Ses ü Yek: Kürt meselesi, Gülen cemaatı ve bir karşı-propaganda girişimi olarak 'Tek Türkiye' dizisi', *Toplum ve Kuram*, 2, 109-32.

Fähmel, Anita (2009) 'Dossier Fethullah Gülen. Een verkennend onderzoek naar de Fethullah Gülen organisatie en haar invloed in Rotterdam', Rotterdam: Leefbaar Rotterdam.

Gulay, Erol N. (2007) 'The Gülen phenomenon: a neo-Sufi challenge to Turkey's rival elite?' *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16(1), 37-61.

Hermann, Rainer (1996) 'Fethullah Gülen - Eine muslimische Alternative zur Refah-Partei', *Orient*, 37(4), 619-46.

Jenkins, Gareth H. (2008) *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East*, Palgrave Macmillan.

Kalyoncu, Mehmet (2008) *A civilian response to ethno-religious conflict: the Gülen movement in Southeast Turkey*, Somerset, New Jersey: The Light, Inc.

Koyuncu-Lorasdağı, Berri (2010) 'The Prospects and Pitfalls of the Religious Nationalist Movement in Turkey: The Case of the Gülen Movement', *Middle Eastern Studies*, 46(2), 221-34.

Kozanoğlu, Can (1997) 'Türkiye liderini arıyor: Fethullah Gülen cemaati geliyor', *Birikim*, 93/94, 38-51.

--- (1999) "'La Turquie cherche son leader", la communauté de Fethullah Gülen arrive', *Les annales de l'autre islam*, 6, 73-80.

Kösebalaban, Hasan (2003) 'The making of enemy and friend: Fethullah Gülen's national security identity', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 170-83.

Kuru, Ahmet T. (2003) 'Fethullah Gülen's search for a middle way between modernity and tradition', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 115-30.

--- (2005) 'Globalization and diversification of Islamic movements: three Turkish cases', *Political Science Quarterly*, 120, 253-74.

Laçiner, Ömer (1995) 'Postmodern bir dini hareket: Fethullah Hoca cemaati', *Birikim*, 76.

--- (1995) 'Seçkin bir geleneğin temsilcisi olarak Fethullah Hoca cemaati', *Birikim*, 77, 3-11.

Michel, Thomas (2003) 'Fethullah Gülen as educator', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 69-84.

--- (2005) 'Sufism and modernity in the thought of Fethullah Gülen', *The Muslim World*, 95, 342-58.

--- (2005) 'Two frontrunners for peace: John Paul II and Fethullah Gülen', paper presented at the "Frontrunners of Peace" symposia organized by the Cosmicus Foundation, Holland, at universities in Tilburg, Erasmus, and Amsterdam, March 16-18, 2005. Online at: <http://en.fgulen.com/content/view/1944/13/> .

Opçin, Tuncay (1999) 'Hocaefendinin üç halefi', *Aktüel*, Subat 1999, 2-6.

Orhan, Özgüç (2008) 'Islamic Himmah and Christian Charity: An Attempt at Inter-Faith Dialogue', Paper presented at the Gülen conference in Washington DC, November 14-15, 2008, Washington DC: Georgetown University. Online at: <http://www.fethullahgulen.org/conference-papers/gulen-conference-in-washington-dc/3102-islamic-himmah-and-christian-charity-an-attempt-at-inter-faith-dialogue.html>

Özdalga, Elisabeth (2000) 'Worldly asceticism in Islamic casting: Fethullah Gülen's inspired piety and activism', *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 17, 83-104.

--- (2003) 'Secularizing trends in Fethullah Gülen's movement: impasse or opportunity for further renewal?' *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 12, 61-73.

--- (2003) 'Following in the footsteps of Fethullah Gülen. Three women teachers tell their story', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 85-114.

Park, Bill (2007) 'The Fethullah Gülen movement as a transnational phenomenon', in Ihsan Yilmaz (ed.), *Peaceful coexistence. Fethullah Gülen's initiatives in the contemporary world*,

Leeds: Leeds Metropolitan University Press, pp. 46-59.

--- (2008) 'The Fethullah Gülen movement', *Middle East Review of International Affairs*, 12, no. 3. Online at: <http://www.worldsecuritynetwork.com/documents/Movement.pdf>

Saritoprak, Zaki (2003) 'Fethullah Gülen: a Sufi in his own way', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 156-69.

Sen, Mustafa (2005) 'Turkish Islamist entrepreneurs in Central Asia', in Birgit N. Schlyter (ed.), *Prospects for Democracy in Central Asia*, Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul, pp. 327-346.

--- (2007) 'A background for understanding the Gülen community', *Soziale Welt*, Sonderband 17, 327-46.

Toprak, Binnaz, et al. (2008) *Türkiye'de farklı olmak: din ve muhafazakarlık ekseninde ötekileştirilenler [Being different in Turkey: alienation in the dimensions of religion and conservatism]*, Istanbul: Bogaziçi Üniversitesi.

Turam, Berna (2007) *Between Islam and the state: the politics of engagement*, Stanford, CA: Stanford University Press.

Yavuz, M. Hakan (1995) 'Orta Asya'daki kimlik oluşumu: yeni kolonizatör dervişler - Nurcular', *Türkiye Günlüğü*, 33, 160-4.

--- (1999) 'Towards an Islamic liberalism? The Nurcu movement and Fethullah Gülen', *Middle East Journal*, 53(4), 584-605.

--- (1999) 'Search for a new social contract in Turkey: Fethullah Gülen, the Virtue Party and the Kurds', *SAIS Review*, 19, 114-43.

--- (2003) 'Islam in the public sphere: the case of the Nur movement', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 1-18.

--- (2003) 'The Gülen movement: the Turkish Puritans', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 19-47.

--- (2006) 'The renaissance of religious consciousness in Turkey: Nur study circles', in Nilüfer Göle and Ludwig Ammann (ed.), *Islam in public: Turkey, Iran, and Europe*, Istanbul: Istanbul Bilgi University Press, pp. 129-61.

Yavuz, M. Hakan and Esposito, John L. (ed.) (2003) *Turkish Islam and the secular state: the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press.

Yilmaz, Ihsan (2003) 'Ijtihad and tajdid by conduct: the Gülen movement', in M. Hakan Yavuz and John L. Esposito (ed.), *Turkish Islam and the secular state : the Gülen movement*, New York: Syracuse University Press, pp. 208-37.

--- (2010) 'Civil Society and Islamic NGOs in Secular Turkey and Their Nationwide and Global Initiatives: The Case of the Gülen Movement', *Journal of Regional Development*

Studies, 115-30.

--- (ed.) (2007) *Peaceful coexistence. Fethullah Gülen's initiatives in the contemporary world*, Leeds: Leeds Metropolitan University Press.

V. Polemische, tegen de beweging gerichte boeken en artikelen

Cagaptay, Soner (2010) 'What's Really Behind Turkey's Coup Arrests?' *Foreign Policy*, 25 February 2010. Online at: http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/25/whats_really_behind_turkeys_coup_arrests?page=0,0

Çetinkaya, Hikmet (1986) *Kubilay olayı ve tarikat kampları*, Istanbul: Boyut Yayınevi.

--- (1995) *Kuzu postunda kurt: Türkiye'de tarikatların ve cemaatlerin örgütlü siyasi gücü, Fethullah Hoca'nın önlenemeyen yükselişi!*, Istanbul: Çağdaş Yayınları.

Koç, Handan (2008) 'Gülen cemaatinin ilk ve en saf halkası?' *Express*, 89, Kasım 2008. Online at: <http://www.habervesaire.com/haber/1269/>

Rubin, Michael (2008) 'Turkey's Turning Point: Could there be an Islamic Revolution in Turkey?' *National Review Online*, <http://article.nationalreview.com/354310/turkeys-turning-point/michael-rubin>

Sharon-Krespin, Rachel (2009) 'Fethullah Gülen's Grand Ambition: Turkey's Islamist Danger', *Middle East Quarterly*, 16(1), 55-66.

Yalçın, Soner (2009) *Bu dinciler o Müslümanlara benzemiyor. İsim isim... olay olay...* Istanbul: Doğan Kitap.

Samenvatting

Kenmerkend voor de Gülenbeweging is de scheiding tussen de activiteiten in de publieke sfeer, die niet specifiek religieus zijn, en de expliciet religieuze vormen van devotie en verinnerlijking, die in de privésfeer van het internaat, de *dersane*, het zomerkamp en de huiskamer plaatsvinden. De publieke activiteiten – onderwijs, liefdadigheid, dialoog, ondernemerschap – staan niet los van de religieuze grondhouding die in de privésfeer wordt gecultiveerd, maar worden alle beschouwd als de uitvoering van religieuze plichten. De term *hizmet*, ‘het dienen’, verbindt beide sferen: maatschappelijke dienstverlening wordt als een vorm van devotie, dienen van God, gezien. Anders dan veel andere islamitische bewegingen, streeft de Gülenbeweging niet (of althans niet primair) naar islamisering van de publieke sfeer, maar ziet deze als een plaats van ontmoeting met andersdenkenden. Het opvoedingsideaal van de beweging is erop gericht een elite te trainen van personen die een ascetische, diep-gelovige levenshouding paren aan professionele bekwaamheid en succes in ‘wereldse’ activiteiten.

De beweging ziet zich als een niet-politieke beweging maar is in Turkije een politieke factor van toenemende betekenis. Hoog opgeleide aanhangers van de beweging hebben belangrijke posities in de zakenwereld, delen van het staatsapparaat, het onderwijs en de media bereikt, en zij spelen een belangrijke rol in de machtsstrijd tussen de oude kemalistische, secularistische, elite en de nieuwe opkomende middenklasse die geworteld is in het meer traditionele en religieus gezinde deel van de bevolking. Tegenstanders verdenken de beweging ervan achter een seculiere façade een dubbele agenda te verbergen die er wel degelijk op gericht is, uiteindelijk aan de maatschappij de sjariah, de islamitische plichtenleer, op te leggen. Het bestaan van een dergelijke agenda is nooit aangetoond, maar dat neemt de achterdocht bij tegenstanders, met name de alevitische minderheid, niet weg.

Sinds het uiteenvallen van de Sovjetunie heeft de beweging haar terrein van actie uitgebreid naar de nieuwe onafhankelijke staten in Centraal-Azië, de Kaukasus en de Balkan, waar ze goede kostscholen oprichtte (met een grotendeels Engelstalig, seculier curriculum), eigen kranten uitgaf, en nauw samenwerkte met Turkse zakenmensen die daar ondernemingen opzetten. Vervolgens ondernam de beweging soortgelijke activiteiten in tal van andere landen in Azië en Afrika (die sterk doen denken aan de activiteiten van christelijke zending/missie en ontwikkelingshulp), en ze werd ook actief onder de Turkse gemeenschappen in West-Europa en Noord-Amerika. Inmiddels heeft de beweging in ruim honderd landen scholen en andere instellingen opgericht.

In Nederland kwamen kleine aantallen aanhangers van de beweging vanaf de jaren tachtig bijeen in huiskamerbijeenkomsten, waar vooral de mystiek getinte Koranuitleg van Said Nursi, één van de twee inspiratiebronnen van de beweging, werden besproken. De beweging raakte goed georganiseerd vanaf het moment dat er een tweede generatie was die de universiteit of hogeschool doorlopen had. Studenten en jonge afgestudeerden richtten in de tweede helft van de jaren negentig de eerste internaten en instellingen voor

huiswerkbegeleiding op, om de prestaties van Turks-Nederlandse kinderen in het voortgezet onderwijs te verbeteren en om hun bescherming te bieden tegen de gevaren van drank, drugs, seks en kleine criminaliteit. Het duurde enige tijd voordat er ook scholen werden opgericht, maar met steun van het Ministerie van Onderwijs en gemeentelijke instellingen werd in 2006 de eerste school, het Cosmicus College in Rotterdam (met havo en vwo-afdelingen), geopend, enkele jaren later gevolgd door het Cosmicus Montessori Lyceum in Amsterdam en een Cosmicus basisschool in Rotterdam. Daarnaast werden diverse andere instellingen opgericht, zoals de ondernemersvereniging HOGIAF en de Dialoog Academie.

Terwijl de publieke activiteiten van de beweging, waartoe ook de scholen gerekend kunnen worden, redelijk transparant zijn en geen duidelijk religieus karakter dragen, zijn de religieuze devoties en persoonlijkheidsvormende discipline in de privésfeer aanzienlijk minder gemakkelijk waarneembaar. Een aanhoudende stroom van verdachtmakingen, gevoed door politieke tegenstanders van de beweging, richt zich met name op de vermoede dubbele agenda, indoctrinatie, dwang en strakke controle waaronder jongeren in de scholen en internaten zouden verkeren. Het hier gerapporteerde onderzoek heeft zich vooral gericht op de vormen van disciplineren binnen instellingen van de beweging, en de belangrijkste bron van informatie bestaat uit lange levensloopinterviews met leden en ex-leden van de beweging.

Beide scholen voor voortgezet onderwijs maken deel uit van grotere onderwijskoepels en staan onder een bestuur dat niets met de Gülenbeweging te maken heeft. Wel komt een deel van het lerarenkorps uit de beweging voort en is het ‘concept’ van de school – sterke nadruk op technische vakken en op vorming tot wereldburger – door de aan de beweging verbonden Stichting Cosmicus geformuleerd. Er bestaat geen formele band tussen de scholen en internaten of andere buitenschoolse activiteiten van de beweging. De kwaliteit van het onderwijs is door de schoolinspectie getoetst en voldoende bevonden.

Huiswerkbegeleiding wordt in een groot aantal steden aangeboden en vooral door student-vrijwilligers gegeven. De meeste van deze vrijwilligers zijn aanhangers van de beweging en doen hun best als rolmodel te fungeren, maar hun activiteit beperkt zich tot hulp bij het huiswerk, met behulp van de Nederlandse schoolboeken. Daarnaast zijn er wekelijkse zondagsschoolachtige activiteiten, waar jongeren in het religieuze gedachtegoed van de beweging worden ingewijd.

De intensiefste vorm van religieuze disciplineren vond tot voor kort plaats in de internaten (voor scholieren van het voortgezet onderwijs), die een decennium lang de belangrijkste instellingen van de beweging waren. Scholieren werden hier afgeschermd van een als bedreigend ervaren buitenwereld, frivol vermaak en ongewenste lectuur; ze hadden een strak gestructureerd dagschema met veel tijd voor huiswerk en voor religieuze devoties. Er was binnen deze instellingen geen fysieke dwang om mee te doen aan alle activiteiten maar wel een sterke sociale controle en voortdurende overreding, waardoor de meeste scholieren zich conformeerden aan het gewenste gedrag. Uit de interviews is niets gebleken van werkelijke dwang, hoewel hier wel naar gevraagd is; allen bevestigden dat vooral het voortdurend samenzijn met de groep de druk tot conformeren versterkte. Overigens zijn de internaten

inmiddels alle gesloten – volgens de betrokken bestuurders wegens sterk afgenomen belangstelling van de zijde van de ouders.

De belangrijkste disciplinerende instellingen zijn nu de studentenhuizen van de beweging (*dersane* of *ışık evi* genoemd). Dit zijn doorgaans gewone woonhuizen waar vier tot zes studenten samenwonen, van wie één als de oudere broer (*abi*) optreedt en de contacten met personen van gezag binnen de beweging onderhoudt. Het aantal *dersanes* in Nederland bedraagt tientallen. De *dersane* biedt de studenten goedkope huisvesting en een beschermde omgeving, met sterke onderlinge ondersteuning en controle. Er is sterke druk om aan de ascetische zelfdisciplinerende deel te nemen en contacten buiten de beweging tot het noodzakelijke te beperken. Alle geïnterviewden die in een *dersane* geleefd hebben spraken van de positieve invloed die dit had op hun studieresultaten; sommigen – vooral degenen die later uit de beweging zijn getreden – klaagden over voortdurende sociale controle en gebrek aan intellectuele vrijheid. Overigens erkende ieder dat men zich vrijwillig aan de discipline onderwerpt; wie weigert zich aan de discipline te onderwerpen kan zich zonder problemen van de beweging losmaken.

Eén van de vaak gehoorde beschuldigingen aan het adres van de Gülenbeweging is dat ze door de sociale controle over haar aanhang en het beperken van sociale contacten tot de eigen kring integratie zou belemmeren. De internaten en *dersanes* houden scholieren en studenten in een beschermde omgeving van de eigen gemeenschap en schermen hen met name af van niet noodzakelijke contacten daarbuiten. Er is echter een sterke ondersteuning van inspanningen om succes te boeken op school en bij voortgezette opleidingen. Deze instellingen hebben participatie in het onderwijs bevorderd. Naar uit de door de onderzoekers afgenomen interviews blijkt, vinden schoolverlaters en afgestudeerden uit kringen van de Gülenbeweging werk in zeer uiteenlopende sectoren van de arbeidsmarkt, en zeker niet uitsluitend in Turkse kring. We zijn bovendien geen enkel geval van werkloosheid tegengekomen. Op deze twee belangrijke indicatoren van integratie, schoolsucces en arbeidsparticipatie, blijken de internaten en *dersanes* dus geen belemmerende maar juist een bevorderende invloed te hebben.

Waar de beweging bewust afstand houdt van de bredere samenleving, is op het gebied van morele waarden. Zij houdt vastberaden vast aan de eigen geloofsovertuiging en conservatieve morele normen, die verschillen van (wat zij aanziet voor) de dominante morele waarden van seculier Nederland. Deze houding heeft ze overigens gemeen met tal van andere religieuze gemeenschappen, autochtoon zowel als allochtoon. Van de trouwe aanhang verlangt de beweging gehoorzaamheid aan haar morele normen en deelname aan de devotie activiteiten, maar ze doet geen pogingen die normen en devoties aan anderen op te leggen, ondanks een zekere bekeringsijver. In publieke activiteiten werken prominente leden van de beweging met opvallend gemak samen met mensen van zeer uiteenlopende achtergronden, waaronder ongelovigen.